

Applying NORTH et al.'s "Natural State" Theory to Interpret SAFAVID's State Evolution from Rise to Its Peak

Mazaher Ziaei *

PhD, Department of Industrial Management,
Isfahan University, Isfahan, Iran

Received: 08/04/2024

Extended Abstract

Introduction

Investigating how the Safavid state emerged and flourished in today's Iran territory is useful for understanding Iran's history and current situation. Interpreting states' evolution over time requires a theory that considers the dynamics of the internal relations of individuals in the government organization and the mutual effects of the society in the economic, political, and social fields over time. A look at the mass of studies about the Safavids shows that despite the many efforts made, there are still many differences of opinion about the causes of the

Accepted: 27/07/2024

ISSN:2476-2806

eISSN:2476-6828

* Corresponding Author: Mazaherziaei@gmail.com

How to Cite: Ziaei, M. (2024). Applying NORTH et al.'s "Natural State" Theory to Interpret SAFAVID's State Evolution from Rise to Its Peak. *State Studies*, 10 (38), 75 - 120.

Doi: [10.22054/tssq.2024.79699.1516](https://doi.org/10.22054/tssq.2024.79699.1516)

Safavid era's emergence, peak, and decline. The use of more comprehensive theories in interpreting state developments is expected to contribute to the coherence of interpretations of common understanding in this field.

Recently, three experts centered on Douglas North, the joint winner of the 1993 Nobel Prize in Economics, have presented a conceptual framework for development, which they claim can be used to interpret and analyze the written history of mankind and the relationship between historical developments and development.

Background

The North et al. conceptual framework attracted the attention of Iranian researchers and it has been used in the research (Ziaei, 1402) to interpret the developments of the Sasanian state from the beginning to its fall, and in (Qarakhani et al. 1400) for the Pahlavi state. One research, with the same theoretical framework was conducted by (Ostad and Heydari 1400) for the Safavids, although its title seems to include the entire Safavid period, its purpose is to investigate the causes of the downfall of the Safavids. Also, in the theoretical framework of North et al., the changes in the government are the changes in the coalition, which can be analyzed by the principle of double balance, as described in the theoretical part, but in this research, this capacity is neglected and in some cases, the concepts of other theoretical frameworks are used.

Goal

The aim of this is to use the conceptual framework of the "natural state" to provide a new interpretation of the progress of Safavid dynasty from the beginning to the end of Shah Abbas I's reign, which is expected to be more comprehensive and coherent than the existing interpretations.

Methodology

The period from the Safavid sect era to Abbas I is divided into seven periods.

1. From endowment management to country government (1300-1499)
2. From the coalition of warriors to the government of an empire (1514-1499)
3. The containment of Qazalbashan by the break down Ismail (1514-1524)
4. War of the elders in the presence of the child king (1524-1533)
5. Stable and durable coalition (1576-1533)
6. Civil war and shaky alliances (1576-1589)
7. The perfect coalition (1629-1589)

For each period, at first, the related part of the theoretical framework is presented, then state evolution is interpreted according to the combination of the coalition's members, their relative political power, and environmental conditions.

Findings

The results show that the initial coalition of the Safavid state, which was formed by the absolute dominance of the Shah and the strong role

of the Qizelbashs and Sufis, with some ups and downs reached its peak during the period of Abbas I. This coalition includes the king, wardens, governors of kingdoms and Khalsa states, pastoral and professional soldiers, jurisconsult, bureaucrats, courtiers, and on its margins were merchants, architects, doctors, and some other elites. The geographical size of the Safavid state during the last conquests of Ismail I and the time of the death of Abbas I did not differ much, and except for around the beginning of the kingdom of Abbas I, it had little fluctuations during this period.

The characteristics of the Safavid coalition are:

- 1) The axis of this coalition was a dynasty with a long history was urban, with a religious attraction among the society and especially acceptance among the military of the alliance. It had economic, political facilities and military command experience. This family was always above all, more or less the manifestation of the hopes of the members, the arbiter and the speaker of the conflicts and the controller of all the members of the coalition. In other words, the axis of the coalition was often "people of religion", "people of the sword", "people of the pen" and "people of economic accounting" at the same time.
- 2) Although the military force always played an important role in the coalition, it was fragmented and as a result, one of them couldn't dominate the entire coalition. They were basically the defenders of the coalition and they competed to the extent that the coalition would not fall apart.

3) The composition of the members, their role and power were such that it provided various military and economic rents to the coalition and to some extent provided the growth of some economic activities. The whole coalition and especially its axis, unlike most of the great Mongol and Turkish empires, was not alien to agriculture, urban life and trade, but promoted trade and urbanization.

Conclusion

According to the theory of "natural state" by North et al. the relation of the Safavid coalition to the development of Iran It can said:

- The Safavid state was not an absolute European state or a national state, but the rule of a single government over the current territory of Iran for more than two hundred years accelerated and facilitated the achievement of a centralized state in the following years.
- The role of religion in this coalition has been much more complicated than in Europe, and it seems that each of the different points of view in this field has only dealt with a part of these complexities.
- From an organizational point of view, no organization was formed outside the state, but the juris consults had an organization parallel to the state to some extent
- In terms of the government's support for organizations outside the government, it can be said that no organization of this kind was formed, but the scholars recently had an organization that was somewhat parallel to the government.
- The dominance of the militaries, especially nomads, in the coalition and the consecration of officials and individuals caused the discussion on the powers of the coalition members, especially the restrictions on

the king's powers, to not lead to official and written agreements like what happened in Europe.

Keywords: Limited access order, Natural state, Safavids, Development, Historical interpretation.

کاربست نظریه‌ی "دولت طبیعی" نورث و همکاران برای تفسیر تحولات دولت صفوی از شکل‌گیری تا اوج

مظاهر ضیایی* دکتری مدیریت صنعتی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

چکیده

هدف این مقاله استفاده از نظریه‌ی "دولت طبیعی" نورث و همکاران برای ارائه تفسیری نواز تحولاتی است که طی آن فرقه صفویه به دولتی بزرگ در زمان عباس اول تبدیل که بادوام‌ترین دولت بعد از اسلام و شکل‌دهنده‌ی بسیاری از نهادها و مرزهای ایران امروزی شد. نورث و همکاران "دولت طبیعی" را دولت‌جوامع با "نظم دسترسی محدود" نامیده‌اند، چون متداول‌ترین نظم اجتماعی در طول تاریخ بوده است. این نظم اجتماعی در مقابل "نظم دسترسی باز"، یعنی نظمی با دسترسی عمومی به منابع و فعالیت‌های سیاسی و اقتصادی جامعه، است. "دولت طبیعی" ائتلافی از قدرتمندان جامعه است که فعالیت‌های کلیدی سیاسی، نظامی، اقتصادی، دینی و آموزشی جامعه را طوری کنترل می‌کنند که تولید و توزیع رانت برایشان فراهم شود. پس تغییرات در ائتلاف با تغییرات در منابع تولید رانت و رقابت بر سر توزیع آن مرتبط است. مدت بین آغاز صفویه تا عباس اول به هفت دوره تقسیم و نشان داده می‌شود که چگونه تغییرات در ائتلاف متناسب با نقش و انگیزه‌های اعضای در تولید انواع رانتها و قدرت سیاسی نسبی آنها قابل تفسیر است. برای هر دوره ابتداء مهمترین بخش از چارچوب نظری مرتبط ارائه و سپس تحولات آن دوره و تغییرات ترکیب ائتلاف مورد بحث قرار می‌گیرد. انتظار می‌رود بکارگیری این نظریه، که دولت را بر خلاف اغلب نظریه‌ها، سازمانی یکپارچه و تک‌بازیگر جامعه نمی‌داند و همزمان جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه را در بر دارد، بینش‌های جدیدی برای تفسیر تحولات دولت صفوی و نسبت این تحولات به توسعه ارائه کند.

واژگان کلیدی: نظم دسترسی محدود، دولت طبیعی، صفویان، توسعه، تفسیر تحولات تاریخی.

مقدمه

بررسی چگونگی برآمدن و اوج گرفتن دولت صفویان با محوریت خاندانی با قرن‌ها سابقه‌ی سکونت در قلمرو ایران امروز، برای درک تاریخ و وضعیت کنونی ایران بسیار مفید است. از غزنویان به بعد، برای بیش از پنج قرن الگوی اساسی تشکیل دولت در ایران تکرار چرخه‌ی سرنگونی حکومت به دست قبایل رمه‌گردان آسیای مرکزی، ایجاد دولت جدید توسط آنها و مهاجرت قبایلی این منطقه به داخل ایران بود (گارثویت، ۱۳۸۷: ۴۹). آخرین این چرخه هجوم تیمور بود و بعد از آن برتری نظامی قبایل رمه‌گردان آسیای مرکزی نسبت به جوامع یک‌جانشین از بین رفت (ضیایی، ۱۴۰۲: ۱۲۷). خاندان صفویان با تکیه بر تجارب طولانی حضور در عرصه‌های مختلف در شهر اردبیل، نفوذ بر جوامع دور و نزدیک و با کمک کنفدراسیونی از قبایل شبانی باقیمانده از این آخرین چرخه به قدرت رسید. گرچه ایران جغرافیای مناسبی برای تشکیل یک حکومت مرکزی و قوی نداشته است (کدی ۱۳۸۱: ۲۶)، اما صفویان بادوام‌ترین حکومت بعد از اسلام و شامل تمام ایران امروزی ایجاد کردند که مذهب رسمی و بسیاری از مرزها و نهادهای کنونی ایران از آنها بسیار متأثر است. دوره صفوی همزمان با تحولات مهمی در اروپا، مانند تشکیل دولتهای مطلقه، است، بنابراین بسیاری از صاحب‌نظران بررسی تشکیل دولت مدرن در ایران را از این دوران شروع می‌کنند (نقیب‌زاده ۱۳۸۶).

تفسیر تحولات دولتها در یک دوره زمانی نیازمند نظریه‌ای است که امکان لحاظ پویایی روابط داخلی اشخاص در سازمان دولت و تاثیرات متقابل با جامعه در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی و اجتماعی را در طول زمان فراهم کند (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۷). نظریه‌های متداول در باره دولت اولاً آن را یک موجودیت یکپارچه و تک‌عملکرد تلقی می‌کنند (همان ۴۷)، حتی نظریه عجم‌اغلو و رایبسنسون نیز چنین تلقی شده است (همان ۲۲۷). ثانیاً اغلب نظریه‌های دولت نظریه‌ای اقتصادی یا سیاسی بطور مستقل از هم هستند و نه تلفیقی از هر دو (همان ۱۷).

در بسیاری از نوشتار در باره تاریخ ایران نه تنها دولت یکپارچه در نظر گرفته می‌شود، بلکه اغلب شخص شاه دولت تلقی شده و در تفسیر تحولات کمتر به ریشه‌های تاریخی حوادث و جنبه‌های اجتماعی توجه می‌شود. درحالی‌که وجود پادشاهان کودک و بررسی

چگونگی شاه‌گزینی نشان می‌دهد نه تنها دولت یک موجود یکپارچه نیست بلکه گاهی قدرت واقعی در دست شخص پادشاه، مقام پادشاهی و حتی خاندان حاکم نبوده است (لمتون، ۱۳۷۹: ۸۴). بعلاوه غالباً تشکیل دولتها را به صورت پدیده‌ای ناگهانی و خلق‌الساعه نشان داده شده و ریشه‌ها و تجارب تاریخی کمتر مد نظر قرار می‌گیرد.

نگاهی به انبوه مطالب در باره صفویان نشان می‌دهد با وجود تلاشهای زیاد صورت گرفته، هنوز اختلاف نظرات در باره ماهیت، علل ظهور، اوج‌گیری و افول دوره صفوی خیلی زیاد است و حتی برخی صفویان را اصولاً دولت تلقی نکرده "پروژه صفویان" می‌نامند (نیومن، ۱۳۹۵: ۱۸). انتظار می‌رود بکارگیری نظریه‌های جامعه‌تر در تفسیر تحولات دولت به انسجام تفاسیر درک مشترک در این زمینه کمک کند.

اخیراً، سه صاحب‌نظر با محوریت داگلاس نورث، برنده مشترک جایزه نوبل اقتصاد ۱۹۹۳، چارچوبی مفهومی برای توسعه ارائه داده‌اند که مدعی‌اند با آن می‌توان تاریخ مکتوب بشر و نسبت تحولات تاریخی با توسعه را تفسیر کرد. آنها این چارچوب را برای ده‌ها تحول تاریخی، که از لحاظ زمانی، مکانی و شرایط اقتصادی و سیاسی متنوعند، بکار گرفته‌اند (نورث و همکاران، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷). این نظریه از محدود نظریه‌هایی است که دولت را شامل چندین بازیگر دانسته و یک نظریه تلفیقی در زمینه اقتصاد و سیاست است که به دلیل اساس نهادگرانه‌اش جنبه‌های تاریخی و اجتماعی را نیز در بر دارد.

در این نظریه، اولین مساله در نظم جوامع چگونگی کنترل خشونت است. کنترل خشونت در جوامع کوچک، مانند جوامع خوارک‌جو، از طریق روابط شخصی حاصل می‌شود. جوامع بزرگتر دوستانه‌اند: "نظم دسترسی محدود" و "نظم دسترسی باز". در "نظم دسترسی باز" کنترل خشونت از طریق یکپارچه‌سازی نیروهای نظامی و پلیسی تحت کنترل سیستم سیاسی و ایجاد نهادهایی که استفاده نامشروع از خشونت را محدود می‌کند، محقق می‌شود (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۴). در "نظم دسترسی محدود" قدرتمندان جامعه به این دلیل اعمال خشونت نمی‌کنند که شیوه فعلی تولید و توزیع رانت و سهم فعلی آنها از قدرت سیاسی برای آنها نافع‌تر است (همان ۵۵). همه جوامع بزرگ از زمان انقلاب کشاورزی تاکنون، بجز چند جامعه در دوران معاصر، دارای این نظم اجتماعی بوده است، بنابراین آنها دولت این نظم اجتماعی را "دولت طبیعی" نامیده‌اند. دولت طبیعی متشکل از

بازیگرانی است که هر کدام کنترل یک منبع یا فعالیت حیاتی جامعه را در اختیار دارند و با یکدیگر برای تولید و توزیع رانت به نوعی از توافق رسیده‌اند. به عبارت دیگر "نظام سیاسی دولت طبیعی، نظام اقتصادی را اداره می‌کند تا رانتهایی ایجاد کند که از نظم سیاسی محافظت کند (همان ۴۹). بدین ترتیب این نظریه امکان بررسی پویایی روابط داخلی این نخبگان و روابطشان با جامعه را در طول زمان فراهم می‌کند (همان ۴۷-۴۸).

هدف پژوهش حاضر استفاده از چارچوب مفهومی "دولت طبیعی" برای ارائه تفسیری جدید از تحولات از پیدایش خاندان صفوی تا پایان پادشاهی شاه‌عباس اول است که انتظار می‌رود جامعه‌تر و منسجم‌تر از تفاسیر موجود بوده و به ایجاد بینش‌های جدید برای درک این تحولات و نسبتشان با توسعه کمک کند.

اهمیت و پیشینه پژوهش

در پژوهش‌های مختلف در باره دولت صفویه تعبیر متفاوت و گاه متناقضی در باره دولت صفوی وجود دارد. برخی از این اختلاف نظرات در باره منشاء و شکل‌گیری آن در (سالاری شادی، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۳)، در زمینه ماهیت آن به عنوان "دولت" یا "دولت ملی" در (سیوری، ۱۳۸۰: ۱۷۳-۱۸۰؛ ملایی‌توانی، ۱۴۰۲) منعکس و بحث شده است. اما برخی صفویان را اصولاً دولت تلقی نکرده "پروژه صفویان" می‌نامد (نیومن، ۱۳۹۵: ۱۸). همچنین در زمینه رابطه دین و دولت صفوی شاردن این رابطه را در دولت صفوی مشابه عثمانی، گورکانیان، چین، ژاپن و روم باستان می‌داند (شاردن ج ۸، ۱۴۷)؛ کاتوزیان صفویان را "تئوکراتیک" به مفهوم رایج نمی‌داند. (کاتوزیان، ۱۳۹۱: ۱۳۲) و دلیرپور می‌گوید نظریه "حقوق الهی پادشاه" در اروپا مفهومی زمینی برای اطاعت تمام مردم از شاه و عدم دخالت یک قدرت دیگر (مثل پاپ) برای خلع شاه بوده است. ولی در صفویان (و ساسانیان) ایجاد تقدس آسمانی برای شاه باعث آمیختگی کارویژه‌های سیاسی و مذهبی شاه شد (دلیرپور، ۱۳۸۶: ۱۲۸-۱۲۳). در حالیکه (جعفریان ۱۳۷۹) و بسیاری دیگر صفویان را دولتی شیعی می‌دانند.

برای کاهش این تنوع و تناقض و ایجاد انسجام در تفاسیر و تعمیق درک مشترک از تفسیر تحولات تاریخی دولت صفوی بکارگیری یک چارچوب نظری می‌تواند کمک

زیادی کند؛ بدیهی است که هرچه این چارچوب نظری جامع‌تر باشد احتمال تحقق چنین دستاوردهایی بیشتر است.

در مطالعات زیادی تحلیل دولت صفوی با بکارگیری یک چارچوب نظری معین انجام شده است. برخی از آنها یک چارچوب نظری عام و بازه زمانی فراتر از دوره صفوی دارند؛ استبداد شرقی و شیوه تولید آسیایی (آبراهامیان، ۱۳۹۰؛ خنجی، ۱۳۷۴؛ نویدی، ۱۳۹۴؛ ولی، ۱۳۸۰) جامعه کوتاه مدت (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ۱۳۹۷)، فتودالیسیم (نعمایی، ۱۳۵۸) و فتودالیسیم قبیله‌ای (کدی، ۱۳۸۱؛ مینورسکی، ۱۳۶۸) و دولت-ایل (پورحسن، ۱۳۹۶). این مطالعات روندهای بلندمدت‌تر از یک دولت را مد نظر قرار داده و معمولاً دارای جزئیات و مفاهیم لازم برای توضیح علل و چگونگی تحولات در یک دولت نیستند.

برخی مطالعات دیگر بر دوره صفوی تمرکز کرده و نظریه‌های جدید و خاصتری را بکار گرفته‌اند؛ مانند چرخه‌های توسعه و انقطاع تمدن (رجب زاده، ۱۳۷۴)، نهادگرایی تاریخی (آزاد ارمکی و جنادله، ۱۳۹۵؛ اکبری و سینائی، ۱۴۰۱؛ کشاورز، چلونگر و منتظرالقائم، ۱۴۰۰)، نظریه جونل میگدال (براتی‌پور، راهبر و منشادی، ۱۴۰۱؛ نجف‌زاده، ۱۳۸۷) جامعه‌شناسی تاریخی (جمال‌زاده و درستی، ۱۳۸۹) و نظریه ابن‌خلدون (ادیبی و تقوی، ۱۳۹۹؛ Berg, 2022). نظریه‌های این مطالعات، بجز نظریه ابن‌خلدون، برای دوران مدرن و اغلب براساس شرایط اروپا، توسعه داده شده‌اند و در آنها دولت یک واحد یکپارچه و تک‌عملکرد، بجز نظریه میگدال، تلقی می‌شود. مثلاً در اغلب آنها ویژگی دولت انحصار خشونت است، ولی این ویژگی تنها برای دولتهای مدرن صادق است و در دولتهای پیشامدرن اصولاً چندین گروه خشونت‌ورز وجود داشته است.

نظریه "دولت طبیعی" توسط واضعانش در مطالعات تاریخی متعددی در دو کتاب *خشونت و نظام‌های اجتماعی و در سایه‌ی خشونت: سیاست، اقتصاد و مسایل توسعه* و توسط صاحب‌نظران دیگری (Young, 2021; Yakovlev 2021; Grimmer-Solem, 2015) کار گرفته شده است.

این نظریه مورد توجه پژوهشگران تاریخ ایران نیز قرار گرفته و در پژوهش (ضیایی، ۱۴۰۲) برای تفسیر تحولات دولت ساسانیان از ابتداء تا سقوط، و در (قاراخانی و همکاران، ۱۴۰۰) برای دولت پهلوی استفاده شده است. پژوهشی با همین چارچوب نظری توسط

(استاد و حیدری ۱۴۰۰) برای صفویان صورت گرفته که گرچه در عنوان آن به نظر می‌رسد شامل کل دوره صفویان است اما هدف آن بررسی علل سقوط صفویان است و بنابراین به صورتی زمان‌مند به بررسی تحولات کل دوره صفوی نمی‌پردازد. همچنین در چارچوب نظری نورث و همکاران تحولات دولت همان تحولات در ائتلاف بوده که بوسیله اصل توازن دوگانه، به شرحی که در بخش نظری خواهد آمد، قابل تحلیل است اما در این پژوهش این ظرفیت مغفول و در مواردی مفاهیم چارچوبهای نظری دیگری بکار گرفته شده است.

چنانکه نشان داده خواهد شد نظریه دولت طبیعی نورث و همکاران چارچوب مفهومی وسیعی است که قابلیت زیادی برای تفسیر تحولات دولت با لحاظ همزمان جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی دارد و واضعان این نظریه آن را چاقویی برای تفسیر تاریخ مکتوب بشر می‌دانند. بنابراین انتظار می‌رود تفسیری که بر اساس آن ارائه می‌شود از انسجام بیشتری برخوردار باشد و بتواند از برخی کاستی‌های موجود را برطرف و بینشهای جدیدی ایجاد کند.

چارچوب نظری

در اینجا ارائه فشرده‌ای از چارچوب نظری پژوهش با چند تعریف آغاز می‌شود.

تعاریف

نهادها "قواعد بازی" هستند که در طول زمان شکل می‌گیرند و شامل قوانین رسمی و مکتوب، پیمانهای اجتماعی رسمی و هنجارهای رفتاری غیررسمی و اعتقادات مشترک در باره جهان هستند. آنها شروطی بر رفتار اشخاص هستند.^۱

رانت اختلاف میزان درآمد از یک منبع یا فعالیت در حالت فعلی با میزان درآمد در بهترین گزینه بعدی است. ویژگی مهم رانت این است که در صورت اطلاع از میزان رانت افراد، رفتارشان قابل پیش‌بینی می‌شود. مثلاً یک فرد شغل فعلی خود را تا وقتی که دارای رانت باشد، یعنی دستمزد فعلی اش بیشتر از بهترین شغل بعدی اش باشد؛ ترک نمی‌کنند.

۱ برای بحث مفصلتر در باره نهاد نگاه کنید به نورث (۱۴۰۲). دگرگونی اقتصادی، ترجمه داود حیدری و مفید علیزاده، تهران: دنیای اقتصاد.

لازم به ذکر است که این تعریف کلاسیک رانت بوده و منحصر به مفهوم "رانت مستقیماً نامولد" نیست (نورث و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۲).

سازمان گروه مشخصی از افرادند که مجموعه‌ای از اهداف مشترک و شخصی را از طریق رفتار تا حدودی هماهنگ دنبال می‌کنند. بنابراین هر حرکت جمعی برای تحقق یک هدف با اتکاء به سازمان میسر است. به همین دلیل و آزاد یا محدود بودن تشکیل سازمان از مهمترین ویژگیهای جوامع است. در نظریه دولت طبیعی اهمیت سازمان هم به عنوان نحوه‌ای از ایجاد هماهنگی میان افراد، هم به عنوان شیوه‌ای برای خلق رانت و شکل دادن به انگیزه‌های سازگار با رفتار فردی، مد نظر است (همان ۲۷)،

سازمانها از لحاظ ترتیبات انگیزه‌بخش برای ادامه همکاری با سازمان دو نوعند. اول: سازمان هوادری متشکل از داوطلبانی است که همکاری هر عضو آن در هر زمان برای او باید انگیزه‌بخش باشد و توافقاتی مختلف در سازمان ضمانت اجرایی فردی داشته و به سازمانهایی به عنوان اشخاص ثالث متکی نیست. دوم: سازمانهای پیمانی، مثل شرکتهای تجاری، این سازمانها هم از توافقات انگیزه‌بخش متقابل میان اعضاء و هم از ضمانت اجرایی شخص ثالث، مثلاً دادگاه، بهره می‌برند. بنابراین اعضای سازمان متعهد به ترتیباتی می‌شوند که ممکن است در همه شرایط برایشان انگیزه‌بخش نباشد. چارچوب نظری نورث و همکاران پیرامون گسترش آن اشکال نهادی سیر می‌کند که از سازمانهای پیمانی پیچیده و پیشرفته در داخل و خارج از دولت حمایت کند (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ۴۵).

نظریه دولت طبیعی

با توجه به تعاریف فوق، نورث و همکاران دولت طبیعی دولت را سازمانی هواداری با هدف تولید رانت می‌دانند که متشکل از ائتلاف مسلط است که هرعضوش در راس سازمانی است که دسترسی به یک فعالیت کلیدی جامعه یا کنترل آن را در دست دارد. (همان ۵۲). بدین ترتیب دولت سازمان سازمانهای اعضای آن است (همان ۷۰). شکل سازمانی سازمانهایی که اعضای ائتلاف مسلط در راس سازمانهایی قرار دارند غالباً شبکه‌ای روابط حامی‌پروری است (همان ۷۸) که معمولاً برای معتبرتر کردن و سهولت این روابط حول یک هویت اجتماعی شکل گرفته‌اند. در این شبکه غیرنخبگان در خدمت ارباب، فرمانده، شاه یا مانند آن قرار دارند و در مقابل ارائه بخشی از تولید خود از او

حمایت دریافت می‌کنند (همان ۸۲). آنها در صورت انجام کاری برجسته به سطح بالاتری در شبکه وارد شده و از مزایای بسیار زیادتری بهره‌مند می‌شوند (همان ۸۰). هرچه موقعیت راس یک سازمان در ائتلاف بالاتر باشد روابط بنده-ارباب هم برای بنده و هم برای ارباب سودمندتر است. در عین حال راس سازمان می‌تواند با دریافت خدمات ضمانت شحص ثالث از سایر اعضای ائتلاف بر بازدهی داخلی سازمان خود افزوده رانت بیشتری به چنگ آورد. بنابراین همکاری اعضای ائتلاف نه تنها دریافت رانت داخلی راس سازمانها را تضمین می‌کند بلکه با افزایش بازدهی، رانت دریافتی بیشتر از حالت عدم عضویت در ائتلاف می‌شود (نورث و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۳).

در گذشته دولت طبیعی در ابتداء معمولاً متشکل از تعدادی فرماندهان گروههای جنگجو بود که با برسمیت شناختن حق یکدیگر در تولید و توزیع رانت بخشی از جامعه، بر صلحی توافق می‌کردند که منافعش برای هریک از آنها بیشتر از شرایط دیگر بود. ایجاد ترتیبات اطمینان‌بخش برای جمع‌آوری و توزیع رانت مستلزم حضور نخبگان غیرنظامی بود (نورث و همکاران، ۱۳۹۶: ۵۱). بنابراین در نهایت نخبگان جامعه در ائتلافی به همکاری می‌پرداختند که اعضای آن عملکردهای حیاتی جامعه مانند عملیات نظامی، مذهب، تولید، تجارت، آموزش و قضاوت را طوری کنترل می‌کردند که رانت دریافتی آنها بیشتر شود. شکست در ایجاد این همکاری احتمال خشونت، بی‌نظمی و از دست دادن رانت را به همراه داشت (همان، ۵۱). در هر حال تداوم "دولت طبیعی" به وجود رانت و موازنه دوگانه بین دو نوع انگیزه یکی سیاسی و دیگری اقتصادی بستگی داشته، وگرنه اعضاء یا دست به خشونت زده یا از ائتلاف خارج می‌شدند.

از آنجایی که از ارزشمندترین منابع رانت ایجاد سازمان است، دولتهای طبیعی امتیاز ایجاد سازمان را کنترل و فقط سازمانهای خاصی را حمایت می‌کنند (همان، ۵۲). دولتهای طبیعی برحسب میزان پشتیبانی‌شان از تشکیل انواع سازمانها سه دسته‌اند. دولت طبیعی شکننده: قادر به حمایت از هیچ سازمانی جز خود دولت نیست. دولت طبیعی پایه: می‌تواند تنها از سازمانهایی حمایت کند که در چارچوب دولت باشند. دولت طبیعی بالغ: قادر است از طیف گسترده‌ای از سازمانهای نخبگان خارج از کنترل بی‌واسطه‌ی دولت حمایت کند. روند قطعی و برگشت‌ناپذیری در حرکت از دولت طبیعی شکننده به پایه و بالغ وجود

ندارد و معمولاً در یک کشور بارها حرکت رو به جلو و عقب اتفاق می‌افتد. در نظام "دسترسی باز" آحاد جامعه برای تشکیل هر سازمان در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، مذهبی، فرهنگی و اجتماعی آزاد هستند. بنابراین در خود امتیاز ایجاد سازمان رانتی وجود ندارد، بلکه سازمان باید به گونه‌ای خلاقیت و نوآوری داشته باشد که بتواند به خلق رانت پردازد. چنین شرایطی به معنی وقوع "تخریب خلاقانه" مورد نظر شومپتر است (همان، ۵۷). دولت در جامعه دسترسی باز نیز به دنبال رانت است اما در این جوامع آن سازمانهای سیاسی تداوم می‌یابند که از فرایند تخریب خلاقانه پشتیبانی کنند. در مجموع رانت‌آفرینی در جامعه‌ای با دسترسی باز محتملتر از جامعه با دسترسی محدود است (همان، ۵۹).

نورث و همکاران برای گذار از جامعه دسترسی محدود به جامعه دسترسی باز شرایط آستانه‌ای قایل‌اند که ترتیب منطقی، و نه زمانی آنها، چنین است (۱) حاکمیت قانون برای نخبگان، (۲) وجود سازمانهای مادام‌العمر-دارای عمری فراتر از عمر اعضاء- در حوزه عمومی و خصوصی (۳) مهار تحکیم یافته‌ی سازمانهای دارای ظرفیت خشونت که در حالت تحقق دو شرط قبلی به معنی یکپارچه شدن نیروهای نظامی و پلیس و قرار داشتن آنها تحت کنترل نظام سیاسی (مدنی) است (نورث و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۸). به عبارتی دیگر شرایطی که در آن امکان استفاده از ارتش یا پلیس برای اعمال فشار بر عاملان اقتصادی یا رقبای سیاسی محدود باشد (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ۵۶).

دولتهای طبیعی ایستا نیستند و در اثر عوامل داخلی، مثل اشتباه محاسباتی اعضاء یا عواقب ناخواسته یک سیاست یا در اثر عوامل خارجی، مانند تغییر آب‌وهوا، جنگ، مرگ فرمانروا یا فرصتهای جدید تولید رانت، ممکن است اعضاء ائتلاف یا قدرت نسبی آنها تغییر کند. این تغییرات اغلب با چانه‌زنی یا اعمال خشونتی کم یا زیاد فیصله می‌یابد ولی ممکن است ائتلاف را فروپاشاند (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۰-۸۴).

مذهب نقش مهمی در دولتهای طبیعی دارد. "مذهب نهادینه شده" به صاحبان قدرت در حفظ کنترل اجتماعی کمک می‌کند و شیوع باورهای مذهبی جدید می‌تواند فرصتهایی برای نفوذ در جامعه بوجود آورد (همان، ۱۱۲). اختیار رهبری عبادتها، آیین‌ها و تاسیس

۱ ویژگی‌های نظم دسترسی باز و شرایط گذار به آن مباحث مهمی هستند که چون به این مقاله مرتبط نیست در اینجا نیامده است.

معابد امتیاز عده‌ی قلیلی است که به سختی از آن حفاظت می‌شود. مذهب رانتهای مهمی می‌آفریند و برای تفاوت گذاشتن بین نخبگان و غیرنخبگان بکار می‌آید (همان، ۸۴-۸۵). در گذشته روحانیون اغلب دو منبع مهم را در دست داشتند، یکی آموزش، امری ضروری برای رسیدن به مقامات در دیوان‌سالاری، و دیگری قضاوت، به عنوان سازوکاری برای تنظیم برخی روابط اقتصادی و اجتماعی و نیز توزیع شرافت و توجیه اخلاقی (همان، ۱۵۵). در دولت طبیعی شکننده و پایه هر جناح از ائتلاف دسترسی مستقیم به خشونت داشته و عملاً تفکیک سازمانهای نظامی و اقتصادی ممکن نیست (نورث و همکاران، ۱۳۹۶: ۴۳) بنابراین رانتهای متعلق به هر کس باید تحت کنترل خودش باشد و همکاری اعضای برای ایجاد رانتهای مشترک زیاد نیست. همچنین بازتوزیع انعطاف‌پذیر مالکیت زمین ابزاری برای موازنه‌ی منافع اعضای ائتلاف است و در صورت تثبیت مالکیت خصوصی بر زمین، کنترل بلاواسطه دولت بر آن وجود دارد (نورث و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۵۰).

دولتهای طبیعی از سه زاویه با مشکل اندازه مواجه‌اند، اندازه ائتلاف، اندازه جغرافیایی و گستره اجتماعی ائتلاف. اگر اندازه ائتلاف زیاد شود یعنی تعداد اعضای افزایش یابد ولی فعالیت‌های رانت‌جویی افزایش نیابد، گرچه توانایی ائتلاف برای بقاء در برابر تهدیدات داخلی و خارجی بیشتر می‌شود اما به دلیل پراکنده شدن رانتهای، ارزش حضور در ائتلاف کم شده و همچنین توانایی ائتلاف برای تنبیه اعضای خاطی کاهش می‌یابد. اندازه ائتلاف همچنین در اثر حذف اعضای ضعیفتر و اضافه شدن اعضای قویتر و بازآرایی ترکیب اعضای ائتلاف مرتباً در حال تغییر است (همان، ۸۵-۸۶).

در گذشته اندازه جغرافیایی دولتهای طبیعی تغییرات زیادی می‌کرد. از یک‌نظر دولت طبیعی اتحادی است از نخبگانی که بر واحدهای جغرافیایی کوناگون کنترل دارند. بنابراین اندازه جغرافیایی آن، صرف‌نظر از اقتصاد مقیاس خشونت، بستگی به توانمندی ائتلاف‌های حاکم بر دو جامعه همجوار در ایجاد ترتیباتی معتبر داشت (همان، ۸۶). بدین ترتیب منطق عضویت یک حاکم محلی مرزی در یکی از دو ائتلاف همجوار، مانند هر عضو دیگر دولت طبیعی، بستگی به میزان رانت دریافتی در ائتلاف جدید و هزینه احتمالی ترک ائتلاف فعلی داشت.

۱ این حالت در قالب افزایش جمعیت خاندان حاکم مورد توجه ابن‌خلدون قرار گرفته بود.

تخصصی شدن کارها و تجارت گستره اجتماعی ائتلاف را تعیین می‌کند. تخصصی شدن کارها و گسترش تجارت می‌تواند مازاد در دسترس نخبگان را افزایش دهد، اما مستلزم ورود اعضای جدید به ائتلاف و پراکنده شدن رانتهای آنها می‌شود که ممکن است باعث تهدید ثبات ائتلاف شود. در نهایت این امر یا باعث تغییر اعضای ائتلاف، معمولاً اضافه شدن عضو جدید می‌شود یا به محدود شدن تجارت و هدم استفاده از منبع تولید رانت جدید می‌انجامد (همان، ۸۷).

نگرش این پژوهش به دوره صفوی به دلیل نهادگرایی و تک‌بازیگر ندیدن دولت به پژوهش‌های (آزاد ارمکی و جنادله، ۱۳۹۵؛ اکبری و سینائی، ۱۴۰۱؛ کشاورز، چلونگر و منتظرالقائم، ۱۴۰۰) و از لحاظ تنوع بازیگران و ابعاد مختلف جامعه صفوی به نگرش نیومن (۱۳۹۵) نزدیک است. البته مطالعه‌ی نیومن بخش نظری ندارد و سوال اصلی پژوهشش علت طولانی بودن عمر صفویه بوده است (نیومن، ۱۳۹۵: ۱۸).

بکارگیری چارچوب نظری برای دولت صفوی از آغاز تا عباس اول

در این بخش چارچوب نظری پژوهش برای تحولات دولت صفوی از آغاز تا عباس اول بکار گرفته می‌شود. از آنجایی که مهمترین تحولات دولت در این چارچوب نظری تغییرات در ائتلاف است، بازه زمانی مورد مطالعه برحسب وضعیت رقابتها در داخل ائتلاف و تغییرات در اعضای یا تغییر قابل توجه در اهمیت نسبی اعضای آن، مطابق جدول ۱، به هفت دوره تقسیم و بررسی می‌شود. برای هر دوره در ابتدا مهمترین جنبه‌های نظری مرتبط با آن دوره مطرح، سپس تحولات دوره بررسی و در پایان ترکیب ائتلاف در انتهای دوره بیان خواهد شد.

لازم به توضیح است که رانتهای دولت صفوی شامل رانت عملیات نظامی، کنترل فعالیتهای اقتصادی-عمدتاً زراعت و دامداری و مقدار کمتری تجارت- و انواع عوارض بر جاده‌ها، گمرکات و صنوف بوده است. رانت ناشی از عملیات نظامی شامل توزیع غنایم، عمدتاً اموال و اسیران، و در صورت فتح سرزمینی نو، شامل توزیع مقامات و رانت فعالیتهای اقتصادی این سرزمینها نیز بود. یک عملیات جنگی موفق معمولاً باعث تقویت نظامیان درگیر آن عملیات و اغلب بهبود موقعیت شاه، بخصوص در صورت شرکت در جنگ، در ائتلاف می‌شد و شکست تأثیری معکوس داشت.

دوره اول: از موقوفه‌داری تا سودای کشورداری (۱۳۰۰-۱۴۹۹)

در تفسیر برآمدن دولت صفوی اغلب تنها صوفی‌گری این خاندان مورد توجه بوده و سابقه طولانی و چند بعدی مذهبی، اقتصادی، سیاسی و نظامی خاندان صفوی لحاظ نمی‌شود. در این بخش فرایند برآمدن صفویان، از شیخ صفی تا خروج اسماعیل از گیلان، براساس چارچوب نظری دولت طبیعی بررسی می‌شود. از سویی با شکل‌گیری خاندان صفوی و گسترش قدرت آن، تداوم و افزایش رانتهای دریافتی ناشی از کنترل کارکردهای مذهبی و برخی منابع اقتصادی منوط به دسترسی به قدرت نظامی یعنی ابزار اعمال خشونت بود. از سوی دیگر برخی قبایل ترکمان سازمانهایی نظامی اما پراکنده و خارج از ائتلافهای موجود بودند که حضور آنها در یک دولت طبیعی می‌توانست رانتهای زیادی برایشان به ارمغان آورد. بنابراین انگیزه‌های صفویان و این قبایل برای تشکیل ائتلاف مکمل یکدیگر بود، صفویان برای حفظ و افزایش رانتهای خود نیاز به قدرت نظامی داشتند و قبایل با عضویت در یک دولت جدید رانتهای زیادی بدست می‌آوردند. بدین ترتیب تشکیل ائتلاف یک ساختاردهی مناسب به انگیزه‌های مکمل هر دو طرف بود. در ادامه فرایند تشکیل این ائتلاف تشریح می‌شود.

خاندان صفوی در ابتدای بنیانگذاری توسط شیخ صفی سازمان و خاندانی شهری بود که دارای قدرتی مذهبی و اقتصادی بود و در ائتلافهای مسلط زمانه خود عضوی حاشیه‌ای محسوب می‌شد. در ابتداء تشکیلات به ارث رسیده از شیخ زاهد گیلانی هم شامل منابع قدرت مذهبی، خانقاه و برخی مراسم مذهبی، هم منابع اقتصادی شامل اداره موقوفات و دریافت کمکها و هدایا از طریق شبکه خلفاء از بازرگانان و جوامع شهری، روستایی و قبایل بود. برخورداری از برخی حمایتها از طرف حاکمان نیز نشان از قدرت سیاسی آنها داشت. تلفیق قدرت مذهبی با قدرت اقتصادی و سیاسی را می‌توان از آنچه در توصیف شخصیت متناقض شیخ صفی و جانشینانش بیان شده دریافت، شخصیتی صاحب کرامت و مرد خدا، سیاستمداری هوشیار، صاحب عمل و سوداگری زیرک (سیوری، ۱۳۸۹: ۱۲-۱۶؛ سالاری شادی، ۱۳۸۸؛ رویمر، و دیگران، ۱۳۸۰: ۹). در طول زمان ابعاد مختلف قدرت صفویان روندی ناهموار اما مجموعاً افزایشی داشت. افزایش موقوفات بخصوص در زمان صدرالدین و گسترش شبکه خلفاء، بخصوص در زمان خواجه‌علی نشانه‌هایی از این روند

است. تحولات سریع و شدید سیاسی، مانند ظهور و فروپاشی تیموریان و بعد از آن رقابت انبوهی از مدعیان ایلاتی و حکومت‌های محلی، فضایی ایجاد کرد که حتی موقوفات، که پشتیبانی نهاد وقف را داشت، نیز در معرض خطر بود. با بزرگتر شدن خاندان مقابله با این خطرات ضروری تر شد.

تضمین تداوم قدرت مذهبی و اقتصادی از طریق بالاتر بردن جایگاه سیاسی و در نهایت دسترسی به قدرت نظامی میسر بود. داستان ملاقات خواجه علی و تیمورچه واقعی باشد چه ساختگی باشد (غفاری فرد؛ ۱۳۸۷) و شواهدی زیادی دیگری نشان می‌دهند که قدرت سیاسی صفویان نیز در کنار قدرت اقتصادی بمرور افزایش یافت (سیوری، ۱۳۸۹: ۱۶). صفویان ظاهراً اولین مشارکت در عملیات نظامی را با همراه بودن شیخ ابراهیم در یک جنگ جهان‌شاه (میرجعفری، ۱۳۸۸: ۲۶۷) تجربه کرده‌اند ولی تلاش برای دسترسی مستقیم به قدرت نظامی را شیخ جنید شروع کرد (اسکندریبگ ترکمان، ج. ۱، ۱۳۵۰: ۱۷). در تلاش برای ارتقاء قدرت سیاسی خاندان دو شاخه شد؛ شیخ جعفر به جهان‌شاه قراقویونلو نزدیک و پسرش داماد او شد. همزمان شیخ جنید، برادرزاده جعفر، به رقیب جهان‌شاه، یعنی اوزون حسن آق‌قویونلو نزدیک شد و خودش، با قبول تقویت بنیه اقتصادی اوزون حسن (Babayan, 2012)، خواهر او را گرفت. تلاش نظامی جنید با اتحادی از قبایل ترکمان برای ایجاد یک واحد سیاسی مستقل شروع شد.

متحد نظامی صفویان ترکمانانی کوچنده بودند که به دنبال هجوم‌های قبلی قبایل آسیای مرکزی، در غرب ایران و شرق آناتولی مستقر شده بودند. آنها سازمان‌های دارای ظرفیت اعمال خشونت بودند که در دولتهای فعلی جایی نداشته و تحت فشار عثمانیان برای حرکت به سوی شرق بودند. این ایلات رمدار شیوه معاشی سخت و کم‌بازده داشتند ولی به دلیل برتری نظامی نسبت به جوامع یک‌جانشین، پیوستن به یک دولت یا ایجاد آن رانتهای زیادی را نصیب آنها می‌کرد که نسبت به شرایط موجود رجحان زیادی داشت. بنابراین اتحاد آنها با صفویه طبیعی بود؛ بخصوص که صوفی‌گری ملهم از شمنیزم در این قبایل با صوفی‌گری

۱ گفته شده که جد شیخ صفی، قطب‌الدین در مقابله با یک حمله گرجیان به اردبیل دلاوری بخرج داده است (مرزاوی، ۱۳۸۸: ۱۲۶) اما در گفته سیوری چنین دلاوری نیست (سیوری، ۱۳۸۹: ۶).

۲ بعداً شیخ حیدر، پسر جنید، با دختر اوزون ازدواج کرد.

صفویه نزدیک بود. شیخ جنید مدتی بین آنها زندگی کرد و با کمک آنها تلاش برای کسب قدرت را آغاز کرد (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۲۵).

عملیات نظامی جنید و پسرش شیخ حیدر برای کاستن از حساسیت حاکمان فعلی، وجود غنایم فراوان و به عنوان دستگرمی "غازیان" در جنگ علیه "کفارگری"، با هجوم به قفقاز شروع شد. هر دو آنها موفقیت‌هایی داشتند، بخصوص حیدر غنایمی زیادی بدست آورد (مرزاوی، ۱۳۸۸: ۱۵۶-۱۵۹) اما هر دو در جنگ کشته شدند. آخرین مشارکت نظامی صفویان قبل از برآمدن اسماعیل استفاده رستم‌بیگ از آنها در یک جنگ و بی‌نصیبی آنها از نتایج پیروزی بود (خواندمیر ۱۳۸۰: ۴۳۹).

خاندان صفوی از شیخ صفی تا اسماعیل شاهد تحولات زیادی در جنبشهای متنوع مذهبی و اشاعه اسلام "مردمی" (رویمر، و دیگران، ۱۳۸۰: ۹) و صوفی‌گری بخصوص در بین ایلات ترکمان بود (نیومن، ۱۳۹۵: ۲۱). آنها همچنین با کارکرد مذهب در دولت آشنایی داشتند. اوزون حسن قبلاً سعی کرده بود با استفاده از عناوین همچون "ظلل الله" بنیانی جدید از مشروعیت برای خود ایجاد کند (همان، ۲۲) و شاید ازدواج خواهر و دخترش با صفویان در همین راستا بود؛ اما ائتلاف آق‌قویونلو فاقد نهاد لازم برای تداوم چنین الگویی بعد از او بود. ائتلاف شامل صفویه به عنوان محور ائتلاف و قراردادن مرشد کامل در راس آن و وجود خلفای صفویه قبایل ترکمان چنین مشکلی را نداشت. در هر حال کارکرد صوفی‌گری از ابتداء بشدت مد نظر صفویه قرار داشت اما چون انتخاب بین شیعه و سنی فقط می‌توانست در عملیات نظامی علیه حاکمان سنی واجد رانت و هویت‌بخش باشد؛ تاکید بر شیعه‌گری تنها در اواخر دوره شروع شد.

محوریت صفویان در عملیات نظامی قبایل ترکمان، که از زمان شیخ حیدر قزلباش نامیده شدند (اسکندربیک ترکمان، ج. ۱، ۱۳۵۰: ۱۸)، مزایایی داشت. آنها امکانات و بلندپروازیهایی یک حاکم را داشتند، تهور و مهارت فرماندهان نظامی را بدست آوردند اما خود نیروی نظامی یا یک قبیله نبودند. در نتیجه قرار گرفتنشان در راس قدرت برتری هیچ ایلی بر دیگر ایلات نبود و بعلاوه "مراد" و "مرشد کامل" بودن آنها موجب می‌شد در حل و فصل مسایل بین ایلات نقش داور و فصل‌الخطاب را داشته باشند. همچنین آنها خاندان شهری با تجارب اقتصادی، سیاسی و پیشینه مذهبی بودند و معایب رهبران صرفاً

جنگجو و تعلق به یک قبیله‌ی رمه‌گردان و ناآشنا به جوامع یکجانشین، مانند مغولان و بسیاری از ترکان و ترکمانان را نداشتند.

جنگ داخلی در آق‌قویونلو، خلاء قدرت ناشی از فروپاشی تیموریان و دو ازدواج سیاسی صفویان، و انگیزه‌های قوی در ائتلاف صفوی-قزلباشان برای کسب رانت، آنها را به تشکیل یک واحد سیاسی مستقل چنان ترغیب می‌کرد که حرکت جدید را وقتی شروع کردند که مرشدشان، اسماعیل، کودکی بیش نبود.

دوره دوم: از ائتلاف جنگجویان تا دولت یک امپراتوری (۱۴۹۹-۱۵۱۴)

در این بخش بر اساس چارچوب نظری نوع، نقش و انگیزه‌های بازیگران در تشکیل و توسعه دولت صفوی تا جنگ چالدران بررسی می‌شوند. مطابق نظریه، پیوستن به یک ائتلاف جدید ناشی از امید به افزایش رانت دریافتی است. گروه‌های نظامی کوچک انگیزه زیادی برای عضویت در یک ارتش بزرگ داشتند؛ زیرا احتمال کسب موفقیت بزرگ بیشتر و احتمال نابودی کمتر می‌شد (منز ۱۴۰۱: ۴۷). اضافه شدن اعضای غیرنظامی و روند فتوحات که به عضویت والیان و حاکمان ایالات در ائتلاف مسلط منجر شد در ادامه بررسی می‌شود.

وقتی اسماعیل گیلان را همراه "اهل اختصاص" برای شروع تلاشی جدید برای تشکیل دولت ترک کرد، در راس سازمانی حدوداً سیصد نفره از جنگجویان قرار داشت (امینی، ۱۳۸۳: ۸۹). فراخوان قزلباشان از همه اطراف تعداد آنها در ارزنجان به ۷۰۰۰ (روملو، ۱۳۵۷: ۶۱) و سپس به ۱۵۰۰ نفر رساند (امینی، ۱۳۸۳: ۹۲). اسماعیل به محض کسب اولین پیروزیها براساس منطق حامی‌پروری، تمام غنایم را بین جنگجویان توزیع کرد (امینی، ۱۳۸۳: ۱۱۲، ۱۳۲، ۱۷۱)، در نتیجه انگیزه جنگجویان فعلی را زیاد و اشتیاق سایر جنگجویان برای پیوستن به او فوران کرد. "از بس به کسان خود جوانمردی می‌کند، فدایی او شده‌اند. از این رو عده‌ای بیشمار از مردم به او پیوستند. پس چون چهل هزار تن بر گرد آمد آهنگ تبریز کرد." (باربارو و دیگران، ۱۳۸۱: ۳۳۰). روند پیوستن ایالات و جنگجویان

^۱ این اصل بخوبی علت اصلی فتوحات ناگهانی مهاجمانی که احتمال موفقیشان زیاد است، مانند مغولان، تیمور و مهاجمان را توضیح می‌دهد.

از سراسر ایران و آناتولی به اسماعیل بعد از تاجگذاری او با حضور در تبریز و در حین فتوحات بعدی ادامه یافت (باربارو و دیگران، ۱۳۸۱: ۴۳۳-۴۴۱؛ استرآبادی، ۱۳۶۶: ۳۴). اسماعیل که چند عالم شیعه که قبلاً به او پیوسته بودند (امینی، ۱۳۸۳: ۱۷۳) در تبریز تاجگذاری و مذهب شیعه را مذهب رسمی حکومت خود اعلام کرد و دیوانسالاران آق‌قویونلو، گرچه تعهد کاملشان به شیعه چندان محرز نبود، را به خدمت گرفت (نیومن، ۱۳۹۵: ۳۴). بدین ترتیب او یک دولت طبیعی را ایجاد کرد. از حیث نظامی باورهای منبعث از رابطه مرید-مرادی در صوفی‌گری، یعنی سرسپردگی کامل قزلباشان به مرشد کامل، برای ائتلاف مزایایی رویایی داشت و در اثر آن فتوحات نظامی انجام و رانتهای زیادی ایجاد شد. اسماعیل با قاطعیت خود در پیشبرد مذهب جدید در تبریز، چشم‌اندازی مسحورکننده برای بهره‌مندی "غازیان" از غنائم ایجاد کرد. زیرا اغلب حکومتهای کوچک و بزرگ در دور و نزدیک، غیرشیعه بودند و با پیروزی بر آنها دارائیه‌ها و امکانات حاکمان و مردم می‌توانست غنیمت جنگی تلقی شود؛ هرچند بعداً حاکمان محلی شیعی مخالف نیز در امان قرار نگرفتند (نیومن، ۱۳۹۵: ۳۹). نیروی نظامی با فرمانده‌ای شایسته و با جذب‌های مذهبی و سربازانی پرانگیزه و ماهر چنان سهمگین شد (متی، ۱۳۹۹: ۴۱) که هر دشمن، حتی با نیرویی چند برابر، یا تسلیم می‌شد یا شکست می‌خورد.

اسماعیل در زمانی نسبتاً کوتاه و بدون شکست بسیاری از سرزمینها را فتح کرد و اغلب حاکمان این سرزمینها از میان نظامیان ایلی انتخاب شدند این ایالتها ممالک نامیده می‌شدند. برخی خاندانها حاکم بر نواحی مختلف حاکمیت صفوی را به رسمیت شناخته، اعضای جدید ائتلاف شدند و به عنوان والی با اختیارات زیادی به فرمانروایی خود ادامه دادند (نیومن، ۱۳۹۵: ۳۱). در نهایت اسماعیل بر قلمرویی حاکم شد که قابل مقایسه با قلمرو ساسانیان بود (همان، ۴۰). مانند هر دولت طبیعی وسعت جغرافیایی دولت صفوی به مزایای پیوستن نخبگان مرزی به این دولت یا پیوستن به ائتلافهای همسایه بستگی داشت. این منطق را سانسون بخوبی در مورد حاکم قندهار بیان کرده است. "حکام قندهار را از امرا و بزرگانی انتخاب می‌کنند که هم به شاه وفادار باشند و هم متمول، متنفذ و مقتدر باشند تا نتوانند در دربار مغول [گورکانیان] اعتبار و امتیازاتی را که در دربار ایران دارند، بدست آورند." (سانسون، ۱۳۴۶: ۱۹۳). با توجه به تغییر نکردن وضعیت فناوری نظامی بین

صفویان و همسایگان و با اینکه موضوع عضویت حاکمان مرزی در ائتلاف همیشه کمابیش ادامه داشت، ولی حداکثر قلمرو صفویان تا پایان در حدود حداکثر فتوحات نهایی اسماعیل بود.

نهاد صوفی‌گری پتانسیل یک "مذهب نهادینه شده" یعنی آموزش نخبگان برای تصدی مقامات دولتی و چارچوب لازم برای قضاوت و تنظیم روابط کل جامعه را نداشت. مذهب رسمی شیعه اعلام شده بود، اما چون علمای شیعه بطور سنتی موافق همکاری با سلاطین نبودند؛ جذب علمایی خارج از قلمرو صفویان در دستور کار قرار گرفت که کرکی مهمترین آنها بود. بدین ترتیب ائتلاف دارای دو دسته نخبگان مذهبی شد، صوفیان و فقهای شیعه که رقابت بین آنها تا پایان صفویه جریان داشت.

حفظ اصل توازن دوگانه انگیزه‌ها، یعنی تعادل سهم از قدرت سیاسی و بهره‌مندی اقتصادی، در ائتلاف صفوی ایجاد می‌کرد موقعیت شاه، قزلباشان و دیوانیان در طول زمان متوازن باشد. پیروزی‌های پی‌درپی نظامی نقش نظامیان را بسیار برجسته کرده بود. در نتیجه شاه سعی کرد قدرت آنها را تعدیل کند (سیوری، ۱۳۸۹: ۳۷). او بالاترین مقام را از دست سران قزلباش خارج و به یک تاجیک داد. گرچه قزلباشان واکنشهایی نشان دادند (همان، ۱۳۸۹: ۳۵) ولی تا آخر این روش ادامه یافت.

بعد از شکست ازبکان در مرو، صفویان بر قلمرویی مسلط شدند که روملو نشان می‌دهد در زمان فتح تبریز در دست ۱۲ حاکم محلی بود (روملو، ۱۳۵۷: ۸۷). اسماعیل با کسب این موفقیتها و با ارسال پوست سر شیبیک خان که از کاه پر شده بود به نزد سلطان عثمانی (روملو، ۱۳۵۷: ۱۶۱)؛ قدرت خود را به رخ کشید و در واقع او را به مبارزه طلبید. طرف مقابل تهدید صفویه را جدی گرفت و جواب درخور را در دستور کار قرار داد. جنگ بزرگ بین عثمانی و صفویان در چالدران به شکست مطلق اسماعیل منجر شد؛ اما او جان بدر برد و ائتلاف از هم نپاشید.

ائتلاف صفوی در اواخر این دوره شامل شاهی قدرت‌مند، قزلباشان، یعنی نظامیانی ایلاتی عمدتاً ترکمان، صوفیان، والیان، حکام ایالات، دیوانسالارن و حضور کم رنگ علمای شیعه بود. در این ائتلاف مانند هر سازمان نوپا، تداخل وظایف زیاد و چانه‌زنی‌ها

برای تفکیک وظایف و تخصصی شدن جاری بود. بهر حال ائتلاف در طول دوره با وفور رانت نظامی و فعالیتهای اقتصادی با انسجام و استحکام بالا و بدون تنش جدی ادامه یافت.

دوره سوم: مهار قزلباشان توسط اسماعیل مغموم (۱۵۱۴-۱۵۲۴)

یکی از سوالات مهم این است که چرا بعد از شکست خوردکننده‌ی چالدران دولت صفوی فروپاشید؟ در نظریه دولت طبیعی فروپاشی دولت ناشی از این است که اغلب اعضاء ائتلاف به امید بیشتر شدن میزان رانت‌هایشان اقدام به اعمال خشونت علیه دیگران کنند. در ائتلاف بعد از شکست چالدران چنین انگیزه‌ای وجود نداشت. چون یکم، گرچه رابطه مرید-مرادی تاحدی ضربه خورده بود اما سطحش آنقدر بود که اقدام علیه مرشد کامل بشدت مذموم و نامشروع باشد. دوم، ایفای نقش خاندان صفوی؛ با سابقه‌ی صوفی‌گری و شهری در ائتلاف توسط هیچیک از دیگر اعضاء میسر نبود و در داخل خاندان نیز گزینه‌ای جز اسماعیل نبود. سوم، نظامیان ائتلاف چندین ایل بودند و اعمال خشونت توسط یک ایل با مخالفت و مقابله دیگر قبایل روبرو می شد و قدرت هیچ ایلی چنان نبود که بتواند به تنهایی بر همه غلبه کند. بعلاوه، و شاید مهمتر از همه، با وجود شکست چالدران، رانت‌های زیادی ادامه داشت و تهدیدی علیه آن نبود. بنابراین اقدام به خشونت هر عضو ممکن بود به از دست رفتن رانت‌های قابل توجه فعلی آن انجامد.

در حال توزیع نیروی نظامی ائتلاف بین چند ایل امکان کنترلشان توسط سایر اعضای ائتلاف، بخصوص شاه، را میسر کرد. این چند دسته‌گی نظامیان باعث شد بعد از شکست چالدران کل قدرت نظامی از هم نپاشد. گرچه شاه تضعیف شد اما "شاه جوان همزمان خود را می‌توانست تجسم یافته‌ی سنت‌های ایرانی، تشیع، حتی مسیحی، غازی و پیر جنبش‌های صوفیانه معرفی و به اقتضای شرایط از خاستگاه شهری، روستایی و بویژه قبیله‌ای با مفاهیمی التقاطی آنها را مخاطب سازد" (نیومن، ۱۳۹۵: ۲۹).

شکست چالدران قداست شاه را شکست و او را منفعل کرد؛ اما جایگاهش در ائتلاف و خاندان، بخصوص در اثر ازدواج‌های ضربداری با عناصر کلیدی قزلباش، حفظ شد. برای

---

۱ یکبار برادر اسماعیل با تصرف تبریز و چند شورش پراکنده و کم دامنه فرماندهان در شرق چالش‌هایی کوچک ایجاد کردند (روملو ۱۳۵۷: ۱۸۳).

جلوگیری از افزایش قدرت نظامیان، آنها حتی با وجود تصرف بخشهایی از کشور توسط ازبکان برای مقابله بکارگرفته نشدند و نقششان در امور کمتر شد. وظایف دیوانسالاران بیشتر شد، قضاوت و سایر کارها براساس رویه‌هایی که علما تدوین می‌کردند جاری بود و کم‌کم نقش برجسته‌تری می‌یافتند. توجه به نگارگری و برخی عناصر فرهنگی ایرانی پیوندهای تاجیکان با ائتلاف را مستحکمتر کرد.

بتدریج افزایش حجم و پیچیدگی امور اداره کشور موجب تفکیک بین نخبگان دینی، نظامی و دیوانی شد (سیوری، ۱۳۸۹: ۴۷). مقام "وکیل نفس نفیس همایونی" کم‌کم به "وکیل" تبدیل و وظایفی نزدیک به "وزیر" سنتی پیدا کرد. "امیرالامرا" نیز تبدیل شد به "قورچی‌باشی"، فرمانده سواره نظام و وظایف "صدر" نیز محدود شدند (سیوری، ۱۳۸۰: ۱۰۳). با توقف عملیات کشورگشایی و محدود شدن رانت به رانت زمین‌داری، قزلباشان تضعیف و دیوانسالاران تقویت شدند و از شدت تضعیف شاه کاستند. رانتهای موجود و ترس از مجازات توسط شاه مانع خشونت‌ورزی اعضا شد اما قزلباشان ناراضی آماده‌ی بهره‌گیری از فرصت بازیابی قدرت بهنگام مرگ شاه بودند.

دوره چهارم: جنگ بزرگان در حضور شاه کودک (۱۵۲۴-۱۵۳۳)

این دوره نمونه‌ای از شرایطی است که اعضای ائتلاف دست به اعمال خشونت علیه می‌زنند. توزیع قدرت نظامی در چند ایل که قبلاً عاملی برای تداوم دولت صفویه بود، اکنون عامل بی‌ثبات‌کننده و فزاینده‌ی رقابت خشونت‌آمیز شد. در نبود رویه‌ی جانشینی مستحکم و شاه‌بنیاد بودن ائتلاف (نیومن، ۱۳۹۵: ۷۶)، طبیعی بود که بعد از مرگ شاهی پرقدرت و ثروتمند و ده ساله بودن طهماسب (روملو، ۱۳۵۷: ۲۴۱) رقابت بین اعضای ائتلاف بالا گیرد (اسکندریگ‌ترکمان، ج. ۱، ۱۳۵۰: ۴۶). اما با جایگاهی که خاندان صفوی داشت رقابت نه بر سر مقام شاه بلکه برای دستیابی به بالاترین سطح تصمیم‌گیری بعد از شاه بود. این رقابت جنگ داخلی حدود ده ساله انجامید که طی آن اتحادهایی از قزلباشان امواجی از خشونت را دامن زدند و فروپاشیدند. تا در نهایت بازآرایی قدرت بین نظامیان ایلی در اطراف شاه جوان به توافقی جدید رسید. در این مدت چون کار دیوانیان تعطیل‌بردار نبود، قدرت وزیر، رئیس دیوانسالاران، افزایش محسوس یافت (سیوری، ۱۳۸۹: ۵۴). طمع ازبکان و عثمانیان برای هجوم به قلمرو صفوی برانگیخته شد که کشمکش با ازبکان بعد از چند جنگ و با

قابلیتی که شاه در جنگ با آنها نشان داد (روملو، ۱۳۵۷: ۲۸۵)، بدون تغییر خاصی در مرزها پایان یافت. شاه با قتل آخرین قزلباش بسیار قدرت‌مند، حسین خان شاملو (استرآبادی، ۱۳۶۶: ۶۳) تسلط خود بر ائتلاف را مسجل و نقطه عطفی ایجاد کرد.

دوره پنجم: ائتلاف باقوام و بادوام (۱۵۳۳-۱۵۷۶)

مهمترین تحولات این دوره را می‌توان شکل‌گیری مجدد ائتلاف با محوریت پادشاه، نهادینه شدن شیعه و ثبات و دوام ائتلاف به دلیل ثبات و دوام در منابع رانت و عمر طولانی شاه دانست. در این دوره نطفه‌ی نظامیان غیرایلی بسته شد و شاه انجام تجارت را تجربه کرد.

در ابتدا طهماسب برای تثبیت قدرت خود برادرش را فرمانده مهمترین قزلباشان، شاملو، و یک تاجیک را وکیل خود کرد (رویمر، ودیگران، ۱۳۸۰: ۵۴) و حملات عثمانی، که با همراهی برخی اعضای ائتلاف، حتی برادران شاه انجام می‌شد (روملو، ۱۳۵۷: ۴۲۴) را دفع کرد و در نهایت قرارداد صلح آماسیه منعقد شد. در چهار عملیات جنگی در قفقاز اموال، سرزمین و اسیرانی گرجی، چرکس و ارمنی بدست آمد (روملو، ۱۳۵۷: ۴۹۲) که مردانشان غلام جنگی شدند و نطفه یک نیروی جدید نظامی بسته شد و زنانشان به حرمسرا پیوستند و رقابت برای موفقیت فرزندان را در اندرونی تشدید کردند. طهماسب در حدود بیست سال آخر پادشاهی‌اش در جنگی شرکت نکرد و چند دفع تهاجم و سرکوب شورش، توسط فرماندهانش با موفقیت انجام شد.

رقابت بین دو دسته نخبگان دینی صوفیان، یعنی صاحبان آئینها و ارزشهای فداکارانه، و علما، یعنی وظیفه‌مندان خالص‌سازی عقیدتی، قضاوت و رویه‌های شرعی، آشکارتر شد. تعدیل قدرت نظامیان و نهادینه‌سازی شیعه با تعصب شاه و تاکیدش بر رعایت برخی مناهای (نیومن، ۱۳۹۵: ۵۸) به تثبیت ائتلاف و موقعیت شاه کمک کرد. در نتیجه از قدرت زیاد صوفیان کمی کاسته شد (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۲۲). کرکی با تلقی طهماسب به عنوان نایب مجتهد به طهماسب مشروعیت بخشید و او نیز کرکی را بالاترین مقام مذهبی و در این زمینه بر فراز شاه دانست (جعفریان، ۱۳۷۹: ۱۸۳). در عین حال نوعی از مدارای مذهبی نیز وجود داشت و مقامات دیوانی گرچه همراهی‌هایی با ادعاهای دینی صوفیان می‌کردند اما ممکن بود سنی باشند. همچنین عناصری از فرهنگی تاجیکی، عمدتاً نقاشی، گسترش یافت و حتی از طرف عناصر ترک ائتلاف نیز پذیرفته شد (نیومن، ۱۳۹۵: ۶۶).

طهماسب در چندین سال آخر عمرش فعال نبود؛ دیدارهای هفتگی تظلم‌خواهی را تعطیل کرد؛ در مخارج ممسک شد و از طریق مالیات بر صنوف شهری و انجام انواع تجارت سعی در ثروت‌اندوزی کرد. شاید اینکار ناشی از ضعف بنیه اقتصادی کشور در مقایسه با عثمانی برای تجهیز ارتش بود اما تجمع ثروت و قدرت در پادشاه بسیار رشک‌برانگیز شد که حتی با احتمال فوت او جنگ قدرت در گرفت (رویمر، ودیگران، ۱۳۸۰: ۶۴).

ائتلاف در انتهای دوره نسبت به ابتدای آن کمتر منسجم و شاه نسبت اسماعیل اول کمتر مقدس بود؛ اختیارات والیان کاهش یافت و تعدادی از آنها با "اولیای دولت قاهره" جایگزین شدند (رهبرین، ۱۳۴۹: ۱۰۹-۱۱۲). نظامیان ایلی مهار شدند و یک رقیب کم تعداد اما مهم، در نزدیکی شاه پیدا کردند، اسیران گرجی. علمای شیعه تقویت شدند و نقش صوفیان کمی نقصان یافت اما شاه همچنان "مرشد کامل" بود. روند تفکیک وظایف مقامات و تخصصی شدن کارها که مدتی بعد از مرگ اسماعیل متوقف و حتی برعکس شده بود؛ دوباره شروع شد، ولی با وجود عمر طولانی پادشاه، کامل نشد.

دوره ششم: جنگ داخلی و ائتلافهای لرزان (۱۵۷۶-۱۵۸۹)

از کمی قبل از مرگ طهماسب تا اندکی بعد از شروع پادشاهی عباس اول یک جنگ داخلی جدیدی در جریان بود. از دیدگاه نظری این مقاله علل و عوامل این جنگ داخلی شباهتهای زیادی با جنگ داخلی قبلی داشت. مرگ طهماسب ابتداء رقابتهایی بین قزلباشان برای پادشاه کردن شاهزادگانی قفقازی بوجود آورد؛ اما با احساس خطر از جناب نظامیان جدید، آنها بر سر شاهزاده‌ای ترکمان، اسماعیل دوم، که بیست سال در قلعه قهقه محبوس بود (روملو، ۱۳۵۷: ۶۱۶) به توافق رسیدند. اسماعیل دوم در دوران هجده ماهه پادشاهی تمام مدعیان بالفعل و بالقوه پادشاهی، که به دلیل عمر طولانی شاه زیاد هم شده بودند، و بزرگان خطرناک را مقتول یا کور کرد. او حتی گرایش به تسنن نشان داد (روملو، ۱۳۵۷: ۶۴۷) و خلیفه‌الخلفاء را کور و تعداد زیادی از صوفیان را کشت (سیوری، ۱۳۸۹: ۲۳۵؛ روملو، ۱۳۵۷: ۶۳۲). اما با واکنش شدید اعضای ائتلاف از سنی‌گری عقب نشینی کرد (نیومن، ۱۳۹۵: ۸۵؛ رویمر، ودیگران، ۱۳۸۰: ۶۶). شانس با محمد خدابنده و فرزندانش بود که فرمان قتلشان در آستانه اجراء، به دلیل قتل اسماعیل دوم (روملو، ۱۳۵۷: ۶۴۷)، اجراء نشد.

جدول ۱ ویژگیهای دوره‌های هفتگانه از پیدایش فرقه صفویه تا مرگ عباس اول

نام دوره و حدود آن (۱)	شروع	پایان	پادشاه(ان)	وضعیت ائتلاف مسلط
۱. از موقوفه‌داری تا سودای کشورداری (۱۳۰۰-۱۴۹۹)	مرگ شیخ زاهد گیلانی	خروج اسماعیل از گیلان	-	شیخ صفوی، خلفای صوفی و قزلباشان
۲. از ائتلاف جنگجویان تا دولت یک امپراتوری (۱۴۹۹-۱۵۱۴)	خروج اسماعیل از گیلان	جنگ چالدران	اسماعیل اول	به ترتیب ورود: خاندان صفوی، صوفیان، نظامیان ایلاتی (عمدتاً ترکمانان قزلباش)، دیوانسالاران، حکام ایالت‌ها، والیان، فقها
۳. مهار قزلباشان توسط اسماعیل مغموم (۱۵۱۴-۱۵۲۴)	جنگ چالدران	مرگ اسماعیل اول	اسماعیل اول	تضعیف پادشاه و صوفی‌گری، محدود شدن قزلباشان، تقویت نسبی دیوانسالاران و فقها.
۴. جنگ بزرگان در حضور شاه کودک (۱۵۲۴-۱۵۳۳)	مرگ اسماعیل اول	قتل حسین خان شاملو	طهماسب	شاه دست‌نشانده، رقابت قزلباشان برای تسلط بر شاه
۵. ائتلاف باقوم و بادوام (۱۵۳۳-۱۵۷۶)	قتل حسین خان شاملو	مرگ طهماسب	طهماسب	بازیابی قدرت شاه، کاهش نسبی اهمیت قزلباشان، شکل‌گیری نظامیان غیرایلی، تقویت فقها، تقویت دیوانسالاران و تضعیف نسبی صوفی‌گری
۶. جنگ داخلی و ائتلافهای لرزان (۱۵۷۶-۱۵۸۹)	مرگ طهماسب	قتل مرشدقلی خان	اسماعیل دوم محمدخدا بنده عباس اول	درگیری در خاندان صفوی، جنگ بین نظامیان ایلاتی و رقابت آنها با نظامیان غیرایلی
۷. ائتلاف در کمال (۱۵۸۹-۱۶۲۹)	قتل مرشدقلی خان	مرگ عباس یکم	عباس اول	تقویت شاه، اضافه شده نظامیان مزدبگیر، کاهش والیان و افزایش حکام منصوب مرکز، تقویت دیوانسالاران و تاحدی فقها، تضعیف نظامیان ایلاتی و صوفی‌گری، حضور تجار و برخی نخبگان فکری در حاشیه ائتلاف

(۱) تغییر دوره‌ها فرایندی اجتماعی است بنابراین در یک تاریخ معین اتفاق نمی‌افتد و زمانهای ذکر شده حدود تقریب دوره است

در مدت پادشاهی خدابنده رقابت خونین قزلباشها حول شاه از یک طرف و فرزندش عباس میرزا از طرف دیگر با نقش آفرینی بیشتر اندرونی شاه ادامه یافت. نرمخویی و سخاوتمندی خدابنده در توزیع خزانه و امتیازها (روملو، ۱۳۵۷: ۶۵۵-۶۵۶) کمکی به سامان یافتن امور نکرد (سیوری، ۱۳۸۹: ۶۹) و حتی آتش طمع دیگران را برافروخت. در نهایت در حالیکه ازبکان و عثمانیان از دو سو حدود نصف سرزمینهای صفوی‌ی دوره پهماسب را اشغال کرده بودند، محمد خدابنده مجبور شد پادشاهی را به پسرش عباس اول که برای تصاحب تاج و تخت با کمک اتحادی از نظامیان قبایلی به پایتخت نزدیک شده بود، بسپارد. اما شاه جدید جوان بود و رقابت قزلباشان برای در اختیار گرفتن مقامات و در نتیجه بی‌ثباتی ائتلاف برای مدتی ادامه داشت تا اینکه شاه آنقدر قدرت و اعتماد به نفس پیدا کرد که قدرتمندترین قزلباش، مرشدقلی، را بکشد (اسکندریگ ترکمان، ج. ۲، ۱۳۵۰: ۴۰۰) و جایگاه محوری شاه در ائتلاف را مجدداً احیاء کند.

دوره هفتم: ائتلاف در کمال (۱۵۸۹-۱۶۲۹) شاه عباس اول

دوره هفتم دوره‌ی اوج دستاوردهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی ائتلاف صفوی است. چنین دستاوردهایی چگونه با نظریه دولت طبیعی قابل تفسیر است؟ چنانکه گفته شد شیوه کنترل خشونت مهمترین عامل در نظم اجتماعی است. اینکه رانت نظامیان یک دولت طبیعی از کنترل بر چه منابع و چه تعریفی از حقوق مالکیت حاصل می‌شود مهمترین عامل در وضعیت اقتصادی جامعه است. ایجاد نظامیان مزدبگیر و کاهش قدرت قزلباشان بزرگترین تغییر در نیروهای نظامی بود. قزلباشان عمدتاً در رانت عملیات نظامی و فعالیت‌های اقتصادی منطقه‌ای سهمیم بودند اما این نیروی تازه از خزانه شاهی حقوق دریافت می‌کرد. پس علاوه بر بهره‌مندی در رانت‌های موجود، از رانت فعالیت‌هایی که فرمانطقه‌ای و بلکه بین کشوری، بخصوص تجارت و تجارت خارجی نیز سهمیم بود. بنابراین طرفدار تمرکزگرایی بودند که در کنار مزیت تخصصی شدن فعالیت‌های نظامی در اثر تشکیل این نیرو شرایط مناسبتری برای کنترل خشونت و ایجاد امنیت و اعمال قانون فراهم کرد. کاهش قدرت قزلباشان و حضور نظامیانی تحت فرمان مرکز در ایالتها سطح خشونت کلی را کاهش داد و به رانتها بخصوص رانت متعلق به اعضای حاضر در مرکز افزود. شاه به عنوان محور ائتلاف با کمک آنها هم قزلباشان را راحتتر کنترل کرد و هم با انجام تجارت خارجی به

رانتی بی‌سابقه رسید. طبیعتاً بهرمندی بهتر از این منابع رانت با تغییراتی در نقش و اهمیت اعضای ائتلاف همراه بود. در این قسمت تحولات منجر به ائتلاف با این ویژگیها، نقش هریک از اعضاء بخصوص شاه و ارتباط آنها با منابع رانت بررسی می‌شوند.

وقتی عباس اول رسماً به قدرت رسید، در خاندان ادعاهای پادشاهی، در ارکان دولت رقابتهای قزلباشان و در برخی ایالتها نافرمانی و شورش فرقه‌ای جریان داشت (نیومن، ۱۳۹۵: ۹۱). چنانکه گفته شد، او با وجود سن پایین و بعد از کشتن موثرترین قزلباش، سریعاً بر ائتلاف مسلط شد. با ازبکان و عثمانیان قرارداد صلح بست و برای تمرکز امور در دست خود و افزایش کارایی ارتش، واحدهای نظامی جدیدی ایجاد کرد که در اینجا در مقابل "نظامیان ایلی" آنها "نظامیان مزدبگیر" نامیده می‌شوند. آنها عمدتاً گرجیانی بودند که اسیر یا به عنوان برده خریداری و یا پیشکش شده بودند. برخی دیگر، به صورت پیاده نظام از طریق لغو ممنوعیت خدمات لشکری از جوامع روستایی و شهری تامین شد (فلسفی، ج ۱: ۱۷۲). بخش اصلی این واحدها به صورت سواره نظام، کمابیش مشابه ینی‌چری در عثمانی، در مرکز مستقر شدند، بخشی به قراولان سلطنتی افزوده و بخشی با عنوان "ملازمان" بجای قزلباشان در ایالتها، قرار گرفتند. در مقابل تشکیلات قزلباشان که فداکار و جسور اما کمتر تاکتیک‌پذیر (منز، ۱۴۰۱: ۲۱؛ روتا، ۱۴۰۱: ۲۸۵)، وابسته به ایلی و تا حدی مرکز‌گریز بودند به نصف کاهش یافت (رویمر و دیگران، ۱۳۸: ۸۰). بدین ترتیب میزان یکپارچگی نیروهای نظامی بیشتر و از قدرت سازمانهای پراکنده نظامی، قزلباشان، کاسته شد.

با به سامان شدن وضعیت نظامی، شاه ابتداء کار آسانتر یعنی عقب راندن ازبکان را عملی کرد. آنگاه عملیات علیه عثمانیان، در قفقاز، میان رودان و مناطق جنوبی اجراء شد. او به بهانه جلوگیری عبور دشمن، مرزها را بی‌ساکن کرد (شاردن، ج ۸: ۱۵۱-۱۵۴). دولت صفوی اینک چنان قدرتمند شد که عباس اول را برابر فرمانروایان بزرگ معاصر خود، الیزابت اول، شارل پنجم و اکبر در هند دانسته‌اند (آربری و دیگران، ۱۳۸۸: ۵۵۴).

در این دوره انواع رانتها به میزان قابل توجهی وجود داشت؛ علاوه بر رانتهای جاری اقتصادی، عملیات نظامی منجر به فتح سرزمینی زیادی شد و با برقراری امنیت و ایجاد جاده و کاروانسرا، رانت تجارت افزایش یافت (متی، ۱۳۹۹: ۴۵). طهماسب قبلاً به صورتی

محدود به تجارت پرداخته بود اما شاه عباس بطوری وسیع به تجارت وارد و تجارت خارجی ابریشم را در انحصار خودش گرفت.

برای تامین هزینه نظامیان مزدبگیر بسیاری از اراضی ممالک به اراضی خالصه، یعنی تحت کنترل مستقیم سلطنت، تبدیل و تعداد والیان و اختیارات حکام ممالک کاسته شد. رانتهای زمینهای در دست حکام محلی اغلب قزلباش، بازتعریف و برحسب اینکه بیگلربیگ، خان یا سلطان باشند به درجات مختلفی خودمختار و به اندازه‌هایی متفاوت موظف به ارائه خدمات نظامی شدند (فلسفی، ج ۱: ۱۷۴-۱۷۵).

البته سیاستهای تمرکزگرای عباس اول که باعث درهم شکسته شدن ساختارهای ایلی و ایجاد نوعی یکپارچگی در کشورداری بود، معایبی هم داشت از جمله اینکه حاکمان محلی قبلی به دلیل برخورداری مستقیم از رانتهای منطقه‌ای برای آبادانی و دفاع انگیزه زیادی داشتند. اما ماموران اعزامی از مرکز تنها به فکر وصول مالیات بیشتر و ارسال به مرکز بودند. " شاه اخاذی مباشر را از ظلم حاکم بیشتر تحمل می کرد، زیرا از مالی که حاکم می گرفت بهره‌ای نمی برد." (لمبتون، ۱۳۶۲: ۲۱۹).

در مجموع رشد اقتصادی چنان بود که ارمیهای بی چیز طی سی سال آن قدر ثروتمند شدند که ۶۰ نفر آنها از صد هزار اکو تا دو میلیون اکو ثروت پیدا کردند (شاردن، ج ۴: ۴۰). محاسبات نگارنده با استفاده از اطلاعات (پاریزی، ۱۳۶۲: ۱۷۷)، حدود ثروت این افراد را معادل ۱/۵ تا ۳۰ تن نقره‌ی آن زمان نشان می دهد.^۱

در ترکیب اعضاء ائتلاف و قدرت نسبیشان تغییراتی به وقوع پیوست. شاه به عنوان محور ائتلاف بسیار قدرتمند و بخوبی توانست نماینده آمال و گفتمانهای هریک از جناحهای اصلی مملکت، یگانه میانجی آنها و حاکم جهان شمول برتر و فراتر از همه آنها باشد (نیومن، ۱۳۹۵: ۱۰۰). دوپاره شدن نظامیان قدرتشان را در ائتلاف کاهش داد. گسترش سرزمینی و منابع جدید رانت بر تعداد و پیچیدگی وظایف در دولت افزود و باعث تقسیم کار و تخصصی شدن دیوانسالاری شد. در نتیجه تعداد اعضای ائتلاف در دربار، مرکز، و ایالات زیاد شد (نیومن، ۱۳۹۵: ۱۱۶-۱۱۹). بخصوص تنوع، اهمیت و حجم

^۱ قیمت واحد وزن طلا به نقره در آن زمان ۱۵ به ۱ بوده و امروز (سال ۲۰۲۴) حدود ۸۰ به ۱ است.

دیوانسالاران با خالصه‌سازی ایالتها، سیاستهای تمرکزگرایانه، گسترش سرزمینی و منابع جدید رانت باعث تقویت آنها شد و تهیه دستورات عملهای مالیاتی و نحوه هزینه کردها که از زمان طهماسب شکل گرفته بود بخوبی انجام شد (رهربرن، ۱۳۴۹: ۸۰-۸۱).

علماء در رقابت با صوفیان موقعیت انحصاری خود را به عنوان مرجع تشخیص و تجویز امور شرعی تثبیت کردند و با رونق کلی اقتصاد شهری میدان وسیعتری یافتند؛ زیرا گرچه در امور جزایی اختیاری نداشتند، ولی ازدواج و طلاق، تقسیم ارث و امور قراردادهای و شکایات مالی "به مهر و رقم ایشان بود" (رهربرن، ۱۳۴۹: ۹۴). افزایش شدید موقوفاتی که معمولاً روحانیون مدیرشان بودند و همچنین ازدواجهای بین روحانیون با خاندان صفوی باعث افزایش قدرت اقتصادی و بالاتر رفتن موقعیت سیاسی آنها شد.

شاه از یک رهبر دینی به یک سلطان مطلقه تبدیل شد (لکه‌هارت، ۱۴۰۱: ۲۹) شاه به توسعه کلیسا کمک می‌کرد و روابط خوبی با زرتشتیان داشت و حتی یهودیان نیز از آزادیهای برخوردار بودند. با تسامح و ارائه کمک به سایر ادیان، آنها دستاویزی برای دسترسی به قدرت پیدا کردند (تاورنیه، ۴۰۷-۴۱۰ و ۴۱۸). بدین وسیله او به ابزارهایی برای کنترل همه انواع نخبگان دینی دست یافت تا متناسب با شرایط به حمایت یا اعمال فشار بر گروهی از نخبگان دینی بپردازد. برخی علماء مشروعیت شاهان صفوی به عنوان نایب امام مهدی را به چالش کشیدند، اما آنها زیر سایه شاه که خود ادعای سیادت و بزرگترین خادم الائمه را داشت، قرار گرفتند. شاه هنوز هم صوفی نامیده می‌شد اما وقایعی مانند تشکیک برخی صوفیان در مرشد کامل بودن شاه و پیوستن یکی از رهبران آنها به عثمانی باعث شد آنها از مقامهای مهم برکنار شوند و برایشان فقط یک آیین هفتگی و نقشی در مراسم نوروز باقی‌ماند (سیوری، ۱۳۸۰: ۲۳۶).

با توسعه تجارت، گسترش ساخت‌وسازها، کارگاههای سلطنتی و ترویج عناصر فرهنگ ایرانی، گروههای زیادی مانند تجار، بخصوص تجار خارجی، فناوران، هنرمندان، نقاشان و نخبگان فکری در ائتلاف جای پای پیدا کردند. اما مهاجرت تعداد زیادی از نخبگان فکری به هند نشان می‌دهد جاذبه‌ی ایجاد شده توسط گورکانیان در هند برای آنها چنان بود که برخی از آنها غم غربت و رنج سفر به هند را تحمل کردند. این گروهها بخصوص اصناف دارای کدخدا بودند که با در نظرداشت دیدگاه اعضاء، توسط کلاتر

تعیین می‌شد؛ اما سازمانی مستقل از دولت نبوده بلکه واسطه‌ای بین دستگاه مالیاتی و پیشه‌وران بود (اشرف، ۱۳۵۹: ۳۱؛ عقیلی، ۱۳۹۳: ۱۴۷).

شاه که خود با نوعی کودتا به تاج و تخت رسیده بود، هر احتمال توطئه در خاندان علیه خود را با قتل و کور کردن مضمونان پاسخ داد و بعد از یکی از این توطئه‌ها رسم قرار دادن ولیعهد در یک ایالت را برانداخت و شاهزادگان را که معلوم نبود کدامشان جانشین شاه هستند، در اندرونی و دور از هر ابزار قدرت و امور روزمره محصور کرد.^۱ این رسم تا پایان صفوی ادامه یافت و گرچه به دلیل آمادگی کم شاهزادگان برای پادشاهی، به جلوس شاهان بی تجربه و گاه ناشایست منجر شد، اما نباید فراموش کرد که با رویه‌ی قبلی دو موج خشونت بزرگ در قالب جنگ داخلی، صفویان را تا آستانه فروپاشی برده بود.

بدین ترتیب در دوره عباس اول ائتلاف دولت صفوی به کامل خود رسید. راس آن پادشاهی پر قدرت، رئیس خاندان صفوی (دربار و اندرونی)، مرشد کامل و همزمان حامی و کنترل کننده همه دیگر اعضای ائتلاف بود. نظامیان مزدبگیر به ائتلاف اضافه شدند. نقش و تعداد والیان، حکام ایالتها، قزلباشان و صوفیان کمتر و اهمیت دیوانسالاران و فقها برجسته تر شد. تجار و برخی نخبگان دیگر مانند طبیبان، معماران، هنرمندان نیز جایی در گوشه و کنار ائتلاف پیدا کردند. تنوع و حجم زیاد رانتهای توزیعی و توازن سیاسی اعضای و تسلط شاه بر امور سبب شد ائتلاف دچار اعمال خشونت جدی از طرف اعضا نشود.

بحث و نتیجه‌گیری

با اینکه شرایط جغرافیایی ایران برای تشکیل یک حکومت مرکزی قوی چندان مناسب نیست، اما ائتلاف صفوی که مانند تقریباً همه دولتهای ایران با نیروی قبایل شبانی به قدرت رسیده بود توانست طی یک فرایند حدود صد ساله، در زمان عباس اول یک امپراتوری بزرگ و مهم تشکیل دهد که بیش یک صد بعد نیز دوام یافت و بادوام ترین دولت بعد از اسلام ایران شد. این مقاله با بکارگیری نظریه‌ی "دولت طبیعی" نورث و همکاران، تفسیری نو از تحولات این فرایند از زمان شکل‌گیری فرقه صفوی تا اوج‌گیری دولت صفویان ارائه کرده است. در این نظریه، دولت طبیعی ائتلاف قدرتمندان جامعه برای تولید و توزیع

^۱ کمی بعد سیاست مشابهی در عثمانی اجرا شد (رهربرن، ۱۳۴۹: ۶۱).

رانت بوده و تداوم آن منوط به وجود رانت برای هر یک از اعضاء آن است. قدرت، انسجام و گستره جغرافیایی این دولت نیز وابستگی به میزان رانت اعضاء در مرکز و گستره جغرافیای ائتلاف دارد. بدین ترتیب تغییرات در اعضاء و قدرت نسبی آنها برآیند همکاری و رقابت اعضاء در تولید و توزیع رانت ناشی از کنترل فعالیتها و منابع جامعه است.

ائتلاف اولیه دولت صفویان که با تسلط مطلق شاه در همه امور نظامی، دینی و اجرایی و با نقش پررنگ قزلباشان و صوفیان شکل گرفته بود، با افت و خیزهایی در طول زمان در دوره عباس اول به کامل خود رسید و ائتلافی شد که اعضای آن شاه، والیان، حکام ممالک و ایالات خالصه، نظامیان ایلی و مزدبگیر، فقها، دیوانسالاران، درباریان و در کنار آن تجار، معماران، طبیبان و برخی نخبگان دیگر بودند. اندازه جغرافیایی دولت صفوی در زمان آخرین فتوحات اسماعیل اول و زمان مرگ عباس اول تفاوت چندانی نداشت و بجز در حوالی شروع پادشاهی عباس اول، در طول این مدت نوساناتی کم دامنه داشت. به نظر می‌رسد سطح فناوری نظامی و فواصل مراکز ائتلافها در کشورهای همسایه و توزیع مکانی رانتها به گونه‌ای بوده که غالباً برای حکام مرزی تغییر عضویت از ائتلاف فعلی به ائتلافهای همجوار رانت بالاتری در برنداشت.

بر اساس این نظریه ویژگیهای ائتلاف صفوی عبارتند از:

۱) محور این ائتلاف خاندانی با سوابق طولانی، شهری، با جاذبه‌ای مذهبی در بین جامعه و بخصوص مقبولیت بین نظامیان ائتلاف، دارای امکانات اقتصادی، سیاسی و تجربه فرماندهی نظامی بود. این خاندان همیشه بالاتر از همه، کمابیش تجلی آمال اعضاء، داور و فصل‌الخطاب منازعات و کنترل‌کننده‌ی همه اعضاء ائتلاف بود. به عبارتی دیگر محور ائتلاف اغلب همزمان "اهل مذهب"، "اهل شمشیر"، "اهل قلم" و "اهل حسابگری اقتصادی" بود.

۲) نیروی نظامی گرچه همیشه در ائتلاف نقش مهم داشت اما چندپاره بود و در نتیجه امکان غلبه یکی از آنها بر کل ائتلاف نبود. آنها اصولاً مدافع ائتلاف بودند و تا حدی رقابت می‌کردند که ائتلاف از هم نپاشد.

۳) ترکیب اعضاء، نقش و قدرتشان طوری بود که رانتهای متنوع نظامی و اقتصادی را نصیب ائتلاف کرده و تاحدی توسعه برخی فعالیتهای اقتصادی را فراهم می‌کرد. کل

ائتلاف و بخصوص محور آن، برخلاف اکثر امپراتوریهای بزرگ مغولی و ترک، با کشاورزی، حیات شهری و تجارت بیگانه نبوده بلکه مروج تجارت و شهرنشینی بود. نسبت تحولات دوره مورد بررسی با روند توسعه ایران را می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

- ترکیب اعضای ائتلاف صفوی؛ بخصوص حضور والیان، نشان می‌دهد دولت صفوی ماهیت و عملکردی مانند دولت مطلقه اروپایی یا "دولت ملی" نداشت؛ اما حتماً حکمرانی ولو کم‌رنگ، بیش از دویست ساله دولتی واحد بر قلمرو ایران فعلی، رسیدن به دولت متمرکز را در سالهای بعد تسریع و تسهیل کرده است.

- نخبگان دینی، صوفیان و فقها، نقشهای متفاوت و متنوعی در ائتلاف داشتند که دارای وجوه اشتراک و افتراق بوده و همواره در نوعی رقابت و همکاری دائمی قرار داشتند. آنها همچنین با سایر اعضای ائتلاف تعاملات زیادی داشتند و از طرف دیگر سایر اعضا، بخصوص شاه، با مانورهایی در زمینه مذهب برای حفظ و تقویت خود، کنترل و حذف رقبا یا حفظ تعادل بین نخبگان ادیان استفاده می‌کردند. بنابراین نقش مذهب در این ائتلاف بسیار پیچیده‌تر از نقش کلیسا در اروپا بوده است و به نظر می‌رسد هر یک از دیدگاههای مختلف در زمینه‌ی نقش مذهب در دولت صفوی فقط به بخشی از این پیچیدگی‌ها پرداخته‌اند.

- از لحاظ حمایت دولت از سازمانهای خارج از دولت می‌توان گفت که هیچ سازمانی از این گونه شکل نگرفت ولی علماء در اواخر دارای سازمانی تاحدی موازی دولت شدند. - دست بالای نظامیان بخصوص نظامیان ایلی در ائتلاف و تقدیس مقامات و اشخاص باعث شد گفتگو بر روی اختیارات اعضا ائتلاف بخصوص اعمال محدودیت بر اختیارات شاه، به توافقات رسمی و مکتوب مانند آنچه در اروپا اتفاق افتاد، نیانجامد.

این پژوهش کارآمدی چارچوب مفهومی دولت طبیعی را برای تفسیر تحولات تاریخی نشان داد. به نظر می‌رسد چون در چارچوب نظری و موارد بررسی شده توسط نورث و همکاران کمتر نقشهای پیچیده دین و نظامیان ایلی مورد توجه بوده است، با تداوم این نوع پژوهش و انجام مطالعات مقایسه‌ای می‌توان این نظریه را در جهت بکارگیری موثرتر برای تفسیر تاریخ ایران بهبود داد.

تعارض منافع
تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mazaher Ziaei

<https://orcid.org/0000-0002-8142-3667>

منابع

- استاد، م. ا.، و حیدری، ع. ر. (۱۴۰۰). تحلیل نظم اجتماعی در دوره صفوی با تکیه بر نظریه حکومت طبیعی شکننده نورث و همکاران. *جامعه‌شناسی تاریخی*. ۱۳ (۱)، ۱-۴۶.
- استرآبادی، س. ح. (۱۳۶۶). *از شیخ صفی تا شاه صفی، از تاریخ سلطانی، با اهتمام احیان اشراقی*. تهران: انتشارات علمی.
- اسکندریگ ترکمان (۱۳۵۰) عالم‌آرای عباسی، اصفهان: تایید.
- اشرف، ا. (۱۳۵۹) *موانع رشد سرمایه‌داری در ایران، تهران: زمینه*.
- اکبری، س. و سینائی، و. (۱۴۰۱). *دولت صفویه و بازپیکربندی جامعه ایران؛ تحول و میراث* نهادی. *پژوهشنامه علوم سیاسی*، ۱۷ (۳)، ۷-۴۶.
- امینی، ص. ا.، (۱۳۸۳) *فتوحات شاهی، به کوشش محمدرضا نصیری، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی*.
- آبراهامیان، ی. (۱۳۹۰)، *مقالاتی در جامعه‌شناسی ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی. تهران: پردیس دانش*.
- آربری و دیگران، (۱۳۸۸)، *تاریخ اسلام پژوهش دانشگاه کمبریج، زیر نظر پی. ام. هولت و آ. ک. س. لمبتون، تهران: امیرکبیر*.
- آزاد ارمکی، ت. و جنادله، ع. (۱۳۹۲). *پیکربندی نهادی مبتنی بر موازنه قدرت در جامعه سنتی ایران. مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۱۵ (۳)، ۲۹-۶۴.
- باربارو، ج. و دیگران، (۱۳۸۱)، *سفرنامه‌های ونیزیان، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی*.
- باستانی‌پاریزی، م. ا. (۱۳۶۲)، *سیاست و اقتصاد عصر صفوی. تهران: انتشارات صفی‌علیشاه*.
- براتی پور، ح. راهبر، ا. و منشادی، م. (۱۴۰۱). *رابطه دولت و جامعه در عصر صفوی در پرتو نظریه جوئل میگدال. پژوهشنامه علوم سیاسی*، ۱۷ (۳)، ۴۷-۸۶.
- پورحسن، ن. (۱۳۹۶). *دولت-ایل؛ پیش‌نظریه‌ای برای ایران پیشاپهلوی. دولت‌پژوهی*، ۳ (۱۰)، ۳۳-۶۳.

جعفریان، ر. (۱۳۷۹). صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، جلد اول، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

جمالزاده، ن. و درستی، ا. (۱۳۸۹). جامعه-شناسی تاریخی دولت: گسست در پیوند نخبگان و ساخت دولت در عصر صفوی. *دانش سیاسی*، ۶(۲): ۷۳-۱۰۶.

خنجی، م.ع. (۱۳۷۴)، ارزش نظریه وجه تولید آسیایی، *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، شماره های ۹۹-۱۰۰ تا ۱۱۳-۱۱۴.

خواندمیر، (۱۳۸۰)، *حبیب السیر جلد چهارم*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: خیام.

دلیرپور، پ.، (۱۳۸۶) ریشه‌ها و زمینه‌های شکل‌گیری ساخت دولت مدرن در ایران از آغاز تا ظهور رضا شاه، *دولت مدرن در ایران*، به اهتمام رسول افضلی، قم: دانشگاه مفید.

رجب‌زاده، احمد (۱۳۷۴) *تحلیلی ساختی از چرخه‌های توسعه و انقطاع تمدن اسلامی (بررسی موردی عصر صفوی)*، *مطالعات فرهنگ ارتباطات*، ۴، ۴۹-۹۰.

روتا، ج. (۱۴۰۱) *رزم‌آوری به کمک قزلباشان*. *دین: نیروی نظامی عشایر در ایران و ممالک همجوار در دوران اسلامی*، ویراسته فرانتس ک. و هولتسورات، و.، ترجمه حسن افشار، تهران: ققنوس. ۲۸۳-۲۹۸.

روملو، ح.ب. (۱۳۵۷). *احسن التواریخ*، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: بابک.

رویمر، ه. ر. و دیگران، (۱۳۸۰)، *تاریخ ایران دوره صفوی*، پژوهش از دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران جامی.

رهربرن ک. م. (۱۳۴۹). *نظام ایالات در دوره صفوی*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

شاردن، ژ. (۱۳۴۶). *سیاحت‌نامه شاردن*، ج ۱. ترجمه محمد عباسی، تهران: امیرکبیر.

سالاری شادی، ع. (۱۳۸۸). *احوال و مناسبات صدرالدین صفوی و نقد افسانه قاسم انوار*. پژوهش های تاریخی، ۱(۱)، ۶۷-۱۰۰.

_____ (۱۳۹۳). *نقد و بررسی نظریه های موجود درباره تشکیل حاکمیت صفوی*. *فصلنامه تاریخ نامه ایران بعد از اسلام*، ۵(۹)، ۷۱-۱۰۶.

سانسون، (۱۳۴۶)، *سفرنامه سانسون*، با اهتمام و ترجمه تقی تفضلی، تهران: ابن سینا.

سیوری، ر. (۱۳۸۰)، *درباب صفویان*، ترجمه رمضان‌علی روح‌الهی، تهران: نشر مرکز.

_____ (۱۳۸۹)، *ایران عصر صفوی*، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.

ضیایی، م. (۱۴۰۲). بررسی و دوره بندی ناپایداری دولت‌ها در ایران (۳۰۰۰ ق.م. تا ۱۶۰۰ م.) به‌عنوان بخشی از تعاملات آسیای مرکزی با نواحی مختلف اوراسیا، دولت‌پژوهی، ۹(۳۵): ۱۱۷-۱۵۵.

— (۱۴۰۲). به‌کارگیری چارچوب مفهومی «نظم دسترسی محدود» برای تفسیر تحولات در دولت‌ساسانیان. پژوهش‌های تاریخی، ۱۵(۲): ۷۵-۵۹.

عقیلی، س.ا. (۱۳۹۳). طبقه‌بندی اصناف و بررسی ساختار آنها در عصر صفویه، فصلنامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، ۵(۸): ۱۳۱-۱۵۷.

غفاری فرد، ع. (۱۳۸۷). خواجه علی و امیر تیمور گورکان. فصلنامه تاریخ روابط خارجی، ۳۴، ۱-۱۰.

فلسفی، ن. (۱۳۴۷). زندگانی شاه عباس اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

قاراخانی، س. رنایی، م. کریمی، ز. و مؤمنی، ف. (۱۴۰۰). ایران در زیر چتر حاکمیت طبیعی (مطالعه موردی عصر پهلوی دوم). پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۱۱(۴۲): ۱۸۴-۱۵۵.

قربان نژاد، پ و احمدوند، ز. (۱۴۰۲). بررسی وقف در طریقت صفوی از ایلخانان تا برآمدن صفویان براساس صریح‌الملک‌عبدی بیگ شیرازی. پژوهش‌های تاریخی، 31-55، 15(4)، کدی، ن. آ. (۱۳۸۱). *ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان*، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.

کشاورز، ز. س، چلونگر، م.ع، و منتظرالقائم، ا. (۱۴۰۰). بررسی زمینه‌های شکل‌گیری تعادل نهادی سنتی در عصر صفویه با تأکید بر روابط متقابل روحانیت و حکومت. *مطالعات تاریخی جهان اسلام*، ۹(۱۸): ۳۶-۷.

کاتوزیان، م.ع. (۱۳۹۱). *ایرانیان دوران باستان تا دوره معاصر*، ترجمه حسین شهیدی، تهران: نشر مرکز.

— (۱۳۹۷). نظریه حکومت استبدادی و جامعه کوتاه مدت. *جامعه‌شناسی تاریخی*، ۱۰(۲): ۱-۱۵.

گارثویت، ج. ر. (۱۳۸۷). *تاریخ سیاسی ایران، از شاهنشاهی محامنشی تاکنون*. تهران: اختران.

لمبتون، ا. ک. س. (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

لمتون، ا. ک. س. (۱۳۷۹). *نظریه‌ی دولت در ایران*. گردآوری و ترجمه، چنگیز پهلوان، تهران: نشر گویو.

متی، ر.، (۱۳۸۷)، *اقتصاد و سیاست خارجی عصر صفوی چهار مقاله موردی*، ترجمه حسن زندیه، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

_____ (۱۳۹۹)، *ایران در بحران*. ترجمه حسن افشار، نشر مرکز.
<https://taaghche.com/book/158262>

مرزاوی، م.، (۱۳۸۸)، *پیدایش دولت صفوی*، ترجمه بعقوب آژند، تهران: گستره.
ملایی توانی، ع. (۱۴۰۲)، آیا تشکیل حکومت صفویه مبداء تاریخ جدید یا معاصر ایران است؟
تاریخ ایران، (۱)، ۱۶-۲۰۷-۲۲۷.

منز، ب. ف. (۱۴۰۱) *عشایر و ارتش‌های منطقه‌ای در خاورمیانه*. در: *نیروی نظامی عشایر در ایران و ممالک همجوار در دوران اسلامی*، ویراسته فرانتس ک. و هولتسورات، و.، ترجمه حسن افشار، تهران: ققنوس.

میرجعفری، ح. (۱۳۸۸)، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوره تیموریان و ترکمانان*، تهران: سمت و دانشگاه اصفهان.

میرزا سمیعا، (۱۳۷۸)، *تذکره الملوک*، به کوشش محمد دبیرسیاقی، تهران: امیرکبیر.
نجف‌زاده، م. (۱۳۸۷) *بازخوانی رابطه قدرت در ایران دولت ضعیف و جامعه قوی*. رهیافت‌های
سیاسی و بین‌المللی، ۱۳(۵)، ۷۵-۹۵.

نعمانی، ف. (۱۳۵۸) *تکامل فتودالیسم در ایران*. تهران: خوارزمی.
نقیب‌زاده ا. (۱۳۸۶). *مطالعه تطبیقی تحول دولت مدرن در غرب و ایران*. در *دولت مدرن در ایران*.
به اهتمام افضل‌ی رسول، قم: انتشارات دانشگاه مفید.

نورث، د.، والیس، ج. ج. و واینگاست، ب. (۱۳۹۶). *در سایه خشونت: سیات، اقتصاد و مسایل*
توسعه. ترجمه محسن میردامادی و محمدحسین نعمی‌پور، تهران: روزبه.

_____ (۱۳۹۷). *خشونت و نظام اجتماعی: چارچوبی مفهومی برای تفسیر تاریخ مکتوب بشر*. ترجمه
بهنام ذوقی رودسری، تهران: شیرازه.

نویدی، د. (۱۳۹۴)، *تغییرات اجتماعی-اقتصادی در ایران عصر صفوی*. ترجمه هاشم آقاجری،
تهران: نشر نی.

نیومن، ا. (۱۳۹۵)، *ایران عصر صفوی: نوزایی امپراتوری ایران*، ترجمه بهزاد کریمی
<https://taaghche.com/book/12477>

ولی، ع. (۱۳۸۰) *ایران پیش از سرمایه‌داری: تاریخ نظری*. ترجمه حسن شمس‌آوری، تهران: نشر
مرکز.

References

- Berg, G. R. van den. (2022). The Safavids between pen and sword. In: C. V. Weeda, R. Stein, & L. H. J. Sicking (Eds.), *Comparative Rural History of the North Sea Area*. Turnhout, Belgium, p. 289-310.
- Babayan, K. (2012). *Jonayd* in: <https://www.iranicaonline.org/articles/jonayd>. (Seen: 2024 April 26)
- Yakovlev, A. (2021). Composition of the ruling elite, incentives for productive usage of rents, and prospects for Russia's limited access order. *Post-Soviet Affairs*, 37(5), 417–434.
- Grimmer -Solem, E. (2015). The mature limited access order at the doorstep: Imperial Germany and contemporary China in transition. *Const Polit Econ* 26, 103–120.
- Young, A.T. (2021). Carolingians at the Doorstep? The Maturing Limited-Access Order of Early Medieval Europe. *Int J Polit Cult Soc* 34, 1–19.
- Yildirim, R. (2022), The rise of Safavids as a political dynasty” In: , Ed. Mathee, R. *The Safavids world*. London Routledge, p. 56-76.

Translated References into English

- Ostad, M. A., and Heydari, A. R. (1400). Analysis of social order in the Safavid period based on the theory of the fragile natural state of North et al. *Historical sociology*. 13 (1), 1-46. [In Persian].
- Estrabadi, S. H. (1366). *From Sheikh Safi to Shah Safi, from Sultanate history, with the efforts of Ahyan Eshraghi*, Tehran: Scientific Publications. [In Persian].
- Skanderbeg Turkmen (1350) *Alamarai Abbasi*, Isfahan: Taeed. [In Persian].
- Ashraf, A. (1359) *Barriers to the growth of capitalism in Iran*, Tehran: Zamineh. [In Persian].

- Akbari, S. and Sinai, and (1401). Safavid state and restructuring of Iranian society; Evolution and institutional heritage. *Journal of Political Science*, 17(3), 46-7. [In Persian].
- Amini, P. A., (1383) *Shahi's Conquests*, by Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Association of Cultural Heritage and Artifacts. [In Persian].
- Abrahamian, Y. (1390), *Essays in Iranian Sociology*, translated by Soheila Torabi Farsani. Tehran: Pardis-e-Danesh. [In Persian].
- Arbery et al., (2008), *Islamic history research of Cambridge University*, under the supervision of P. M. Holt and A. K. Q. Lambton, Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Azad Aramaki, T. and Janadaleh, A. (2012). Institutional configuration based on balance of power in traditional Iranian society. *Iranian Journal of Sociology*, 15(3), 29-64. [In Persian].
- Barbaro, J. et al., (1381), *Venetian travel books*, translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Khwarazmi. [In Persian].
- Bastaniparizi, M. A. (1362). *Politics and Economy of the Safavid Era*. Tehran: Safi Alishah Publications. [In Persian].
- Bratipur, H. Rahbar, A. and Manshad, M. (1401). The relationship between the state and society in the Safavid era in the light of Joel Migdal's theory. *Journal of Political Science*, 17(3), 47-86. [In Persian].
- Pourhasan, N. (2016). Dolat-il; A pre-theory for pre-Pahlavi Iran. *The State Studies*, 3(10)33-63. [In Persian].
- Jafarian, R. (1379). Safaviyya in the field of religion, culture and politics, Volume 1, Tehran: *Hozah and University Research Institute*. [In Persian].
- Jamalzadeh, N. And Dorosty, A. (1389). Historical Sociology of the State: Disruption in the link between the elites and the construction of the state in the Safavid era. *Political Science*, 6(2): 73-106. [In Persian].

- Khanji, M.A. (1374), The value of the theory of Asian production, *Political-Economic Etelaat*, numbers 99-100 to 113-114. [In Persian].
- Khandmir, (1380), *Habib al-Sir*. Vol. 4, by Mohammad Debirsiaghi, Tehran: Khayyam. [In Persian].
- Dalirpour, P., (1386) The origins and foundations of the formation of the modern state in Iran from the beginning to the rise of Reza Shah, in: *Modern state in Iran*, by Rasul Afzali, Qom: Mofid University. [In Persian].
- Rajabzadeh, Ahmed (1374) A Structural Analysis of the Development and Interruption Cycles of Islamic Civilization (A Case Study of the Safavid Era), *Communication Culture Studies*, 4, 49-90. [In Persian].
- Rota, J. (1401) Battle with the help of Qazlbashan. In: *Nomadic military force in Iran and neighboring countries in the Islamic era*, edited by Franz K. and Holtsurat, V., translated by Hassan Afshar, Tehran: Qoqnous. 283-298. [In Persian].
- Romelu, H.B. (1357). *Ahsan al-Tawarikh*, edited by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Babak.
- Roymer, H. R. Et al., (1380), *History of Safavid Iran, research from Cambridge University*, translated by Yaqoub Azhand, Tehran Jami. [In Persian].
- Rehbern K. M. (1349). *The State System in the Safavid Period*, translated by Kikavos Jahandari, Tehran: Translation and Publication of Books. [In Persian].
- Cherden, J. (1346). *Chardon's travel book*, Vol.8. Translated by Mohammad Abbasi, Tehir: Amir Kabir. [In Persian].
- Salari Shadi, A. (1388). Sadr al-Din Safavi's status and relationships and criticism of the legend of Qasim Anwar. *Historical Research*, 1(1), 67-100. [In Persian].

----- (2013). Criticism and examination of existing theories about the formation of Safavid rule. *Quarterly History of Iran after Islam*, 5(9), 71-106. [In Persian].

Sanson, (1346), *Sanson's travel book*, translated by Taghi Tafzali, Tehran: Ibn Sina. [In Persian].

Severy, R. (1380), *Darbab Safaviyan*, translated by Ramzan Ali Ruholahi, Tehran: Nahr-e-Karzan.

----- (1389), *Safavid Iran*, translated by Kambyz Azizi, Tehran: Nahr-e-Karzan. [In Persian].

Ziaei, M. (1402) Investigation and periodization of the instability of states in Iran (3000 BC to 1600 AD) as part of the interactions of Central Asia with different regions of Eurasia, *The State Studies*, 5(35)9: 117-155. [In Persian].

----- (1402). Applying the conceptual framework of "Limited Access System" to interpret developments in the Sasanian state. *Historical Research*, 15(2), 59-75. [In Persian].

Agili, S.A. (2013) Classifying guilds and investigating their structure in the Safavid era. *Iran after Islam*, (8)5, 131-157. [In Persian].

Ghafariard, A. (1387). Khawaja Ali and Amir Timur Gorkan. *Foreign Relations History Quarterly*, 34, 1-10. [In Persian].

Falsafy, N. (1347). *The life of Shah Abbas I*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian].

Karakhani, S. Renani, M. Karimi, Z. and Momeni, F. (1400). Iran under the umbrella of natural sovereignty (a case study of the second Pahlavi era). *Economic Growth and Development Research*, 11(42), 155-184. [In Persian].

- Gurbannejad, P. and Ahmadvand, Z. (1402). Investigating the endowment in the Safavid Tariqat from the Ilkhans to the rise of the Safavids based on Sirih al-Mulk Abdi Beg Shirazi. *Historical Research*, 15(4), 31-55. [In Persian].
- Kady, N. A. (1381) *Iran during the Qajar period and the rise of Reza Khan*, translated by Mehdi Haqiqatkah, Tehran: Qoqnous. [In Persian].
- Keshavarz, Z. S., Chalongar, M.A., and Montazer al-Qaim, A. (1400). Investigating the foundations of the formation of traditional institutional balance in the Safavid era with an emphasis on the mutual relations between the clergy and the state. *Historical Studies of the Islamic World*, 9(18), 7-36. [In Persian].
- Katouzian, M.A. (2012). *Iranians from ancient times to modern times*, translated by Hossein Shahidi, Tehran: Markaz publishing. [In Persian].
- (2017), The theory of authoritarian state and short-term society. *Historical Sociology*, 10(2), 1-15. [In Persian].
- Garthwaite, J. R. (1387) *Iran's political history, from the reign of Hakhammashi until now*. Tehran: Akhtaran. [In Persian].
- Lambton, A. K. Q. (1362), *Lord and farmer in Iran*. Translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Lemton, A. K. Q. (1379), *The theory of state in Iran*. Compilation and translation, Chengiz Pahlavan, Tehran: Giv Publishing. [In Persian].
- Mathee, R., (2007). *Economy and foreign policy of the Safavid era, four case studies*, translated by Hasan Zandieh, Tehran: Hohza and University Research Institute. [In Persian].
- (2019), *Iran in crisis*. Translated by Hassan Afshar. Markaz publishing. <https://taaghche.com/book/158262>

- Merzawi, M., (1388), *The emergence of the Safavid state*, translated by Baqub Azhand, Tehran: Gostareh. [In Persian].
- Melai Tovani, A. (1402), is the formation of the Safavid state the origin of the new or contemporary history of Iran? *History of Iran*, (1) 16, 207-227. [In Persian].
- Menz, B. F. (1401) Nomads and regional armies in the Middle East. In: *Nomadic military force in Iran and neighboring countries in the Islamic era*, edited by Franz K. and Holtsurat, V., translated by Hassan Afshar, Tehran: Qoqnous. 21-52 [In Persian].
- Mirjafari, H. (2008), *History of Political, Social, Economic and Cultural Developments in the Timurid and Turkoman Periods*, Tehran: Isfahan University. [In Persian].
- Mirza Samia, (1378), *Tazkira Al-Muluk*, by Mohammad Debirsiyaghi, Tehran: Amir Kabir.
- Najafzadeh, M. (1387) Rereading the power relationship in Iran, weak state and strong society. *International and Political Approaches*, 13(5), 75-95. [In Persian].
- Nomani, F. (1358) *The evolution of feudalism in Iran*. Tehran: Kharazmi. [In Persian].
- Naqibzadeh A. (1386). A comparative study of the evolution of the modern state in the West and Iran. In: *The modern state in Iran*. By Afzali Rasool, Qom: Mofid University. [In Persian].
- North, D., Wallis, J. c. and Weingast b. (2016). *In the shadow of violence: politics, economy and development issues*. Translated by Mohsen Mirdamadi and Mohammad Hossein Noamipour, Tehran: Rozbeh. [In Persian].

---- (2017). *Violence and social order: A conceptual framework for interpreting human written history*. Translated by Behnam Zoghi Rudsari, Tehran: Shirazeh. [In Persian].

Navidi, D. (2014), *Socio-economic changes in Safavid Iran*. Translated by Hashim Aghajari, Tehran: Nei Publishing. [In Persian].

Newman, A. (2016), *Safavid Iran: Rebirth of the Iranian Empire*, translated by Behzad Karimi <https://taaghche.com/book/12477>. [In Persian].

Vali, A. (2010). *Iran before capitalism: theoretical history*. Translated by Hasan Shamsavari, Tehran: Markaz Publishing. [In Persian].

استناد به این مقاله: ضیایی، مظاهر. (۱۴۰۳). کاربرد نظریه‌ی "دولت طبیعی" نورث و همکاران برای تفسیر تحولات دولت صفوی از شکل‌گیری تا اوج. *دولت‌پژوهی*، ۱۰ (۳۸)، ۷۵-۱۲۰.

Doi: 10.22054/tssq.2024.79699.1516

The State Studies Quarterly is licensed under a Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License